

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN: 2587-2621

Volume 4 Issue 1, March 2020

ORCID ID: 0000-0003-1672-4823

Makale Gönderim Tarihi: 25.12.2019

Makale Kabul Tarihi: 11.03.2020

<https://doi.org/10.30692/sisad.665059>

ANTİK PİSİDİA SAGALASSOS'TA İMPARATOR KÜLTÜ VE BU KÜLTÜN ROMA'NIN HİRİSTİYANLAŞMASI SÜRECİNDEKİ İZLERİ*

*The Empire Cult at Antique Pisidia Sagalassos and Traces of This Cult in the Process
of Christianization of the Rome*

Zekiye SÖNMEZ

Dr. Öğr. Üyesi

Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri

(Dinler Tarihi)

zsonmez@aku.edu.tr

Özet: Bugün Burdur'un Ağlasun ilçesi sınırları içinde bulunan Antik Sagalassos'ta ilk yerleşimin izleri Epipaleolitik Döneme (M.Ö. 16000-10000) kadar geriye gitmesine rağmen, bölgede yapılan kazılardan Sagalassos'ta tarımsal hayatın M.Ö. 6. binyıla kadar eskiye dayandığı tespit edilmiştir. Köklü bir geçmişe sahip Sagalassos'un "imparator kültü"yle ilgisi Augustus'a adanan "Apollon Klarios Tapınağı" ve Divus Hadrianus ve Antoninus Pius'a adanan "Antoninus Pius Tapınağı" başta olmak üzere birçok tapınak, anıt, heykel ve sikkeden anlaşılmıştır. Nitekim Hadrianus'un (M.S. 117-138), M.S. 120'li yıllarda Sagalassos'u, başkenti Ephesus (Efes) olarak bilinen Asia (Asya) Eyaleti'nden, Lycia ve Pamphylia Eyaleti'ne taşınması sırasında, kente hem "Pisidia'nın en ihtişamlı birinci kenti, Romalıların dostu ve müttefiki" unvanını vermesiyle, hem de "neokoros" olarak ilân etmesiyle, kentin imparator kültü tescillenmiştir. Bu kült çerçevesinde dinî ve sosyal ağırlıklı festivaller düzenlenmiştir. Sagalassos'taki imparatorluk kültü Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından sonra, imparatora kurban sunulması dışında; din adamlarının unvanlarının korunması, yapılan oyunlar ve gladyatör dövüşleri gibi kült adına yapılan her şey, aynen devam etmiştir.

Bu çalışmada; Antik Pisidia ve Sagalassos'la ilgili genel bilgilerin yanı sıra, Sagalassos'taki imparator kültürünün varlığı, kentteki delilleri, kült çerçevesinde yapılan etkinlikler ve bu kültürün Roma'nın Hıristiyanlaşması sürecindeki durumu

* Bu çalışma; 5-6 Aralık 2019 tarihlerinde Burdur'da yapılan IV. Uluslararası Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Sempozyumu'nda (ISASOR IV – 2019), "Antik Pisidia Sagalassos'ta İmparator Kültü ve Onun Hıristiyanlık Üzerine Etkisi" adıyla sunulan, fakat yayınlanmayan bildirinin genişletilmiş halidir.

ele alınacaktır. Böylece imparatorluk kültürünün Roma'nın Hıristiyanlaşması sürecinde benzer şekilde devam ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pisidia, Sagalassos, İmparator Kültü, Hıristiyanlık.

Abstract: Today, although the traces of the first settlement in Ancient Sagalassos, which is located within the borders of Ağlasun district of Burdur, go back to the Epipalaeolithic Period (B.C. 16000-10000), the agricultural life in Sagalassos is based on the findings obtained from the excavations in the region, it was determined that it dates back to the B.C. 6th millennium. The existence of the "emperor cult" in Sagalassos with a long history has been understood from many temples, monuments, sculptures and coins, especially the "Temple of Apollo Clarios" dedicated to Augustus and the "Temple of Antoninus Pius" dedicated to Divus Hadrianus and Antoninus Pius. As a matter of fact, Hadrianus (A.D. 117-138), in A.D. 120's, when he moved Sagalassos from the Province of Asia, its capital was known as Ephesus/Ephesos to Lycia and Pamphylia Province, he both gave the city the title of "the first magnificent city of Pisidia, the friend and ally of the Romans" and declared it as the "neokoros", the emperor cult of the city has been registered. The imperial cult in Sagalassos, after the emergence of Christianity, except for sacrifice to the emperor; everything done in the name of the cult, such as the preservation of the titles of the clergy, the games and the gladiatorial fights, has continued.

In this study; In addition to general information about Ancient Pisidia and Sagalassos, the presence of the emperor cult in Sagalassos, the evidence in the city, the activities carried out within the framework of the cult and the status of this cult in the process of Christianization in Rome. Thus, it will be tried to be demonstrated that the imperial cult continued in a similar way during the Christianization of Rome.

Keywords: Pisidia, Sagalassos, Cult of Emperor, Christianity.

GİRİŞ

Bu bölümünde, imparator kültürünün daha iyi anlaşılabilmesi için, Antik Pisidia ve Sagalassos'un tarihi, coğrafi, siyasi ve ekonomik yönü kısaca ele alınacaktır.

Bugün, Burdur'un Ağlasun ilçesi sınırları içinde yer alan Sagalassos'u ve daha pek çok antik kenti içinde bulunduran Pisidia'nın geçmişi Epipaleolitik Döneme (M.Ö. 16000-10000) kadar geriye tarihlenirken, bölgede tarımsal faaliyetlerin başlaması daha yakın dönemlere denk gelmektedir.¹ Pisidia Bölgesi, sınırları tam olarak belli olmamakla birlikte günümüzde Göller Bölgesi olarak adlandırılan yer ile Konya'nın batı kesimini içine alan topraklara karşılık gelmektedir. "Pisidia" isminden ilk kez M.Ö. 5. yüzyılda Ksenophon bahsetmiştir. Sonra tarihçi Herodotos (M.Ö. yak. 484-424), Pisidia'yı tarif ederken "Solymelerin ülkesi Milyas", Amasyalı Strabon (M.Ö. 63- M.S. 25) "Solymos" ve Romalı yazar Plinius (M.S. 23-79) ise "Solymi" ismini kullanmıştır (Çokay Kepçe ve Özdizbay, 2012: 76-77). Antik tarihçilerce bilinen Pisida'nın, Konya Beyşehir Gölü çevresinde bulunan anıtlardan, M.Ö. 2. bin yılda Hitit kültür çevresi içinde, Arzawa Krallığı'na bağlı olduğu anlaşılmıştır. Filolojik verilerden hareketle Pisidialıların komşuları Lycia ve Caria gibi, Tunç Çağı'nda konuşulan Luwice ile akraba, kendilerine özgü bir dile sahip oldukları ve bu dillerini Roma imparatorluk çağında bile kullandıkları belirtilmiştir (Çokay Kepçe ve Özdizbay, 2012: 76-77; Talloen, 2014: 22, 75).²

Kendilerine özgü bir dil kullanan Pisidia kentleri ve dolayısıyla Sagalassos; M.Ö. 546'dan 334'e kadar Pers egemenliği altında kalmıştır. Büyük İskender'in M.Ö. 334/333'de Doğu Seferi'ne başlaması ve Anadolu'ya geçmesi, Lydia, Ionia, Caria, Lycia ve Pamphylia bölgelerini ele geçirmesiyle Pisidia için yeni bir dönem başlamıştır. O, söz konusu yerleri aldıktan sonra Pisidia Bölgesi'ne gelerek Aspendos, Perge gibi yerleri ele geçirmiş ve Phrygia'ya yöneldiği sırada yol

¹ Pisidia Bölgesi'nin Hacılar ve Kuruçay gibi farklı yerlerinde yapılan kazılardan Sagalassos ve çevresindeki tarımsal hayatın Erken Neolitik Döneme (M.Ö. 8000- 6500) kadar dayandığı anlaşılmıştır (Vanhavebeke, 2007:671). Bununla birlikte Sagalassos'ta 3. binyıla kadar hayatı bulguların daha çok görüldüğünden bahsedilmiştir. Bu durumda Sagalassosluların, 2. binyıla tarihlendirilen Hint-Avrupa dillerini konuşan Hititlerden daha eskiye gidebileceği ifade edilmiştir (Waelkens, 1995: 31).

² Bazı kaynaklarda Pisidia'yı çevreleyen Phrygia, Lycaonia, Isauria, Pamphylia, Cilicia, Lycia, ve Caria gibi yerlerdeki diller, genetik olarak ya Anadolu Lidyan dili olarak ya da Hitit ve Hint-Avrupa dil ailesine ait olarak gruplandırılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte bölgede Yunanca, Latince ve Frig dilleri dışında eski bir dil daha kullanıldığı şeklinde bulgular elde edilmiştir. Bu çerçevede Pisidia'da Yunan- Lycian şeklinde iki biçimli bir dil kullandığı ve bu dilde standart Yunan alfabesinin bütün harflerinin yer aldığı belirtilmiştir (Shafer, 1950: 242, 151, 268).

üstündeki Sagalassos'u zorlu bir mücadeleden sonra almıştır (Tekin, 2016: 127-133). Büyük İskender'in ordularıyla Pisidia'ya ya gelişine kadar, Sagalassos Pisidia'daki en büyük şehirlerden biri olmuş ve halkı savaşı ve vahşi olarak nitelendirilmiştir. Nitekim Büyük İskender'in, Pisidialılardan ve muhtemelen Sagalassoslulardan “büyük bir kentte oturan en savaşı insanlar” şeklinde söz ettiğinden bahsedilmiştir (Waelkens, 1995: 31-32; Waelkens vd. 2011: 265).

Büyük İskender'den sonra Pisidia Bölgesi Romalıların eline geçmiştir. Kaynaklarda M.Ö. 189'da Consul Manlius Vulso komutasındaki Roma ordularının, Küçük Asya'daki Galyalılara (Galatyalılara) karşı yürüdüğünden ve sonra Pisidia'nın en zengin şehirlerinden biri olan Sagalassos'u ele geçirdiğinden bahsedilmiştir (Waelkens, 1995: 28). Bu konudaki tarihî bilgi Roma Tarihçisi Titus Livius'dan (yak. M.Ö. 59- M.S. 17) aktarılmıştır. Livius'a göre Consul, Pamphylia'dan döndükten sonra Xylinê Comê, Comasa ve Darsa gibi yerleri ele geçirmiş ve daha sonra her türlü mahsulü üreten zengin bir yer olarak nitelendirilen Sagalassos'a gelmiştir. Ona göre Pisidialılar iyi dövüşçüdür ve topraklarını teslim etmek istememişlerdir. Ancak Romalı askerler, Sagalassosluların mallarını yağmalamaya başlayınca, Sagalassoslular direnmekten vaz geçmiş ve Romalılara 50 *talent* ödemeyi ve 20.000 *medimni* buğday ve aynı miktarda arpa vermeyi kabul ederek teslim olmuşlardır (Livy, 1976: Kitap. XXXVIII.15) Günümüz ölçüleriyle Sagalassosluların Romalılara ödeyeceği miktar, yaklaşık bir buçuk ton gümüş ve 5.000 tondan fazla buğday ve arpaya karşılık gelmektedir (Waelkens, 1995: 28). Bütün bu miktarlar göz önüne alındığında Sagalassosluların o günkü zenginlik durumu kanıtlanır niteliktedir.

Livius'un bahsettiği dönemde zengin bir kent olan Sagalassos'un Augustus Dönemi'nde (M.Ö. 27-M.S. 14) de mevcut iyi durumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Augustus M.Ö. 25'lerde Orta Anadolu ve Pisidia Bölgesi'ne muhtemelen İtalyalı emekli askerlerden oluşan ve Latince konuşan veteran'ları (emekli asker) yerleştirmiştir (Mowery, 2006: 230). Daha sonra o, siyasî ve ekonomik şartları düzenleyen yasalarla³ ve yaptığı düzenlemelerle barış ortamını (Pax Augusti) tahsis etmiştir.⁴ Bu barış ortamında tarımsal faaliyetlerdeki başarılarıyla Sagalassos, Pisidia Bölgesi'nin en zengin kenti konumuna yükselmiştir (Vanhaverbeke, 2007: 673). Augustus zamanındaki bu zengin konumuyla Sagalassos, Lycia ve Pamphylia Eyaleti'nin sınır komşusu olduğu gibi Asia ve Galatia Eyaletleriyle de sınır komşusudur. Ancak kent, Galatia Krallığı'nın M.Ö. 25'te Roma İmparatorluğu'na dahil edilmesinden sonra, Galatia Eyaleti'ne bağlanmış (Waelkens, 2015: 178) olmakla birlikte Sagalassos'un hangi eyalete bağlı olduğu tartışmalıdır.⁵

Geçmişte eyalet aidiyeti konusunda bir karışıklığın olduğu Sagalassos, Pisidia Bölgesi'nin Çanaklı vadisinden beş mil güneyde, 4.900-5.250 fit yükseklikte bulunan, yağmuru bol ve bereketli topraklara sahip bir kenti (Waelkens, 1995: 31). Her türlü meyve ve tahılın yetiştiği,

³ Augustus'un ortaya koyduğu yasaların temeli onun *Res Gestae* adlı eserinde yer almaktadır. Bu çerçevede bu eserde; geçmiş atalarının yaptığı uygulamalardan, geleneksel Roma dini ve ahlakından ve bunların gelecek nesiller tarafından taklit edilmesi ve uygulanması gerektiğinden bahsedilmektedir. Böylece Augustus'un, aileden, generallere, merkezden taşra teşkilatına kadar hemen herkesin uygulaması gereken ilkeler ortaya koyduğu ve onun hedefinin, tamamen geleneksel değerlerle toplumun dönüşümünü sağlamak olduğu ifade edilmektedir (Harrison, 2013:10,12).

⁴ Roma dini anlayışında “pax deorum” olarak adlandırılan tanrılarla barışın sağlanması büyük bir öneme sahipti. Bu dinî anlayışa göre; eğer tanrılar sinirlenirse, iç savaşlar, doğal afetler ve hastalıklar ortaya çıkabilirdi. Bu sebeple Augustus, döneminin ve yaşadığı toplumun hassasiyetlerini gözetmiş ve böylece “pontifex maximus” (en büyük din adamı) sıfatıyla ve “ius augurium” (adaleti, geleceği tahmin) gücüyle tüm İmparatorluk'ta barışı sağlamış ve yeni bir Altın Çağ başlatmıştır. O, kendi döneminde gücün ve siyasî otoritenin simgesi olarak “Pax Augusta” ismiyle adlandırılan sikkelerin kullanımını yaygın hale getirmiştir (Magyar, 2009: 391-392).

⁵ Bir kısım bilim adamları Sagalassos'un ilk kurulduğundan beri Lycia ve Pamphylia'nın bir parçası olduğunu; diğer bir kısmının ise Pisidia ve Galatia Eyaletleri arasında iki üç kez yer değiştirmiş olabileceğini iddia etmiştir (Waelkens, 2015: 177-189). M.S. 54-55 tarihlerinde Küçük Asya'da görev yapan Quintus Petronius UMBER'in zamanında Tymbrianassos (Bugün Burdur'un Yarışlı Gölü yakınında) ve Sagalassos arasında bir sınır çizildiği, bulunan sınır taşlarından tespit edilmiştir (Horsley-Kearsley, 1998: 125-126). Aynı şekilde Sagalassos'un Frontinus'un proconsulluk yaptığı dönemde (M.S. 84/85), Traianus'un (M.S.98-117) ve Hadrianus'un (M.S.117-138) erken dönemlerinde, Asia Eyaleti'ne veya Lycia ve Pamphylia Eyaleti'ne bağlı olabileceği belirtilmiştir (Waelkens, 2015: 187-189). Sagalassos'un, birinci ve ikinci yüzyılda hangi eyalete bağlı olduğuyula ilgili bu karışıklığın yanı sıra kentin, Hellenistik ve Roma Dönemleri'ndeki yeriyle ilgili bkz (Şekil.1).

farklı türden ağaçların bulunduğu Sagalassos'un bulunduğu yer, sahip olduğu bu niteliklerle Bereket vadisi olarak adlandırılmıştır (Kaptijn vd., 2013: 76).

Pisidia ve Sagalassos hakkındaki bu genel bilgilerden sonra, imparator kültü ve Sagalassos'la ilgili kaynaklardan ve çalışmalardan, kısaca söz etmek gerekmektedir. Roma'nın imparator kültüyle ilgili olarak Homeros, Cicero, Tacitus, Suetonius ve Cassius Dio gibi antik yazarların farklı konularda yazdıkları eserlerdeki bilgiler yanında; arkeolojik, numismatik ve epigrafik kaynaklar da bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili antik ve modern çalışmalardan faydalanılarak ülkemizde de Roma imparator kültü bir tez konusu olarak işlenmiştir.⁶ Modern Dönem'de ise çok sayıda Batılı yazar imparator kültürünü çalışmıştır.⁷ Ayrıca Sagalassos'taki imparator kültüyle ilgili bilgiler, uzun yıllardır bölgede kazı çalışmalarını sürdüren Marc Waelkens ve Peter Talloen'in çalışmalarının yanı sıra Sagalassos'un da dahil olduğu Pisidia Bölgesi'ne yönelik arkeolojik ve bilimsel çalışmalar yürüten ülkemiz bilim insanlarının eserlerinden konuyla ilgili detaylı bilgilere ulaşabilmekteyiz.⁸ Bu bağlamda imparator kültürünün ortaya çıkışından ve Sagalassos'taki imparator kültüründen bahsedebiliriz.

1. SAGALASSOS'TA İMPARATOR KÜLTÜ

İmparator kültü, farklı araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde ele alınmıştır. Bununla birlikte genel olarak bu kültür; Roma imparatorunu çevreleyen ritüelleri, sembolleri içermekte ve imparatorun tanrısal bir özellik taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Sagalassos'taki imparator kültürünü anlayabilmek için, öncelikle bu kültürün tarihçesinden kısaca bahsetmekte yarar vardır.

1.1. İmparator Kültünün Kısa Tarihçesi

Antik Yunan ve Roma'da bir insanın veya ölümlünün tanrılaştırılması ve tanrılar katına yükseltilmesi *Apotheosis* kavramıyla ifade edilmiştir (Kotan, 2018: 3) Bu kavramla ifade edilen insanın tanrılaştırılmasının ilk örnekleri, bir fenomen olarak "tanrı-kral", "kutsal kral", "kutsal krallık" anlayışlarıyla Eskidoğu Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında görülmüştür (Baz, 1998: 1-3; Yurtsever, 2015). Bu çerçevede Mısır'da M.Ö. 2600-2340 yılları arasında kralların "Tanrı Re'nin oğulları" olarak adlandırıldığı; Mezopotamya'da M.Ö. 3. bin yıllarda Uruk krallarından Gilgameş'in (Gilgames) tanrılar tarafından seçilip görevlendirildiği; Akkadlı Sargon'un halkı tarafından "Benim Tanrım" şeklinde hitap edildiği ve Pers toplumunda ise kralın ruhu ile ilgili *fravashi* kültürünün kısmen tanrı-kral anlayışıyla ilgili olduğu belirtilmiştir. Doğu'da daha pekçok örneği görülen tanrı-kral anlayışının Hellen dünyasındaki izleri Homeros ve Hesiodos'a kadar eskiye dayandırılmıştır (Baz, 1998: 1-3). Örneğin İliada'da Truva prensi Hector'un bir ölümlü olmasına rağmen, İlios'taki bütün ölümlüler arasında tanrılarının en değer verdiği kimse olduğundan (Hom. Il. XXIV: 55-60; 65-70); aynı eserin bir başka yerinde ise onun ölümlü bir adamın oğlu değil, bir tanrı gibi görüldüğünden söz edilmiştir (Hom. Il. XXIV: 255-260). Kralların veya yönetici kimselerin tanrılaştırılmasının yanı sıra Hellen dünyasında M.Ö. 5. yüzyıllardan itibaren topluma bir şekilde hizmet etmiş kimseler, savaşlarda ve yarışmalarda başarı kazanmış kahramanlar da onurlandırılmış ve adlarına kurbanlar sunulmuştur. Örneğin 5. yüzyılda güçlü bir boksör olan Astypalaea'lı Cleomedes, rakibini öldürdükten sonra kaçıp saklandığı

⁶ Roma imparator kültürünün tarihçesi, antik ve modern kaynaklarla ilgili geniş bilgi için bkz. (Baz, F. (1998).

⁷ Lily Ross Taylor, Morten Lund Warmind, Z.S. Magyar, Francesco Camia başta olmak üzere birçok yazar (kaynakçada belirttiğimiz) imparator kültüyle ilgili çalışmıştır.

⁸ Ülkemizde Sagalassos'un dahil olduğu Pisidia Bölgesi'yle ilgili çalışmalar hem akademik düzeyde hem de sahada yapılmaktadır. Örneğin "*Pisidia Araştırmaları I ve II*" olmak üzere iki sempozyum düzenlenerek, farklı üniversitelerden akademisyenler bölgeyle ilgili araştırmalarını ortaya koymuştur. Sempozyumların yanı sıra, Mehmet Özsait'in İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınlarından: "*İlkçağ Tarihinde Pisidya, İstanbul, 1980*" ve "*Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi, İstanbul, 1985*" adlı eserleri ile "*Pisidia Yazıları Hacı Ali İkinci Armağanı*" adlı kitaplar başta olmak üzere çok sayıda yayın bulunmaktadır.

Athena Tapınağı'nda gizemli bir şekilde yok olduktan sonra Dehphic rahibesi onu "kahramanların sonuncusu ve ölümsüz" ilan etmiş ve o bir kurbanla onurlandırılmıştır (Elder, 1844: 791-792). Fakat "kahraman" kavramı M.Ö. 4. yüzyılda "ilâhî insan" veya "tanrı insan" kavramıyla yer değiştirerek önemini yitirmiştir. Başlangıçta ölmüş insanlar için kullanılan "tanrı insan" kavramı, daha sonra yaşayan yöneticiler için de kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Kral Philip'in, hayatta iken Olympia'daki kutsal bölgede *On İki Olimpius Tanrısı*'nin heykelleri ile eşleşecek bir heykeli dikilmiştir (Momigliano, 1986: 185). Kral Philip'in oğlu Büyük İskender, Mısır'ı ele geçirdikten sonra, orada "Tanrı Ammon'un Oğlu" olarak vasıflandırılmış (Kotan, 2018: 12-13) ve Hellenler tarafından kendisine tapılmıştır. Onun bu şekilde tanrılaştırılmasıyla Doğu kökenli olan imparator kültü Eskibati'ye geçmiştir (İplikçioğlu, 2015: 139).

Büyük İskender'le Eskibati'ye geçtiği kabul edilen imparator kültürünün Roma'daki kökleri, Roma'nın efsanevi kuruluşuna kadar eskiye gitmektedir. Bu çerçevede Roma'nın kuruluşunda rol oynayan Troyalı kahraman Aeneas'ın annesi, hem tanrıça hem de Roma Devleti'nin annesi Venus Genetrix olarak Romalılar tarafından ibadet edilmiştir (Magyar, 2009: 385). Geçmiş bu kadar eskiye dayanan bu kült, ilk olarak Octavianus'un (Augustus) planlamasıyla, M.Ö. 42 yılında ölümünden sonra Iulius Caesar'a uygulanmıştır.⁹ Fakat imparator kültürünün gelişmesi bir bakıma kurumsallaşması M.Ö. 31 yılında Octavianus'un Actium Deniz Savaşı'nda Marcus Antonius'u yenmesi ve egemenliğin onun eline geçmesinden sonra olmuştur. Octavianus'un savaşı kazanmasından sonra M.Ö. 29'larda Asia Eyaleti'ndeki meclisler (koinon), Pergamum'da (Bergama) Octavianus için kült kurma izni istemiş, onun izin verip vermediği kesin olmamasına rağmen, adına bir tapınak inşa edilmiştir. Octavianus'un M.Ö. 27 yılında *Augustus* unvanı almasından sonra, artık Roma ve Augustus adına kült sunulmaya başlanmıştır (Friesen, 1993: 7-8). Sonraki yıllarda, muhtemelen M.Ö. 9-8 yıllarında, Asya'da, proconsulluk (bir nevi valilik) yapan Paullus Fabius Maximus, Augustus onuruna takvim reformunu gerçekleştirmiş ve sonraki yıl, *Sebasteia* olarak adlandırılan Augustus'un doğum günü ile başlamıştır. Bundan sonra hem Roma yetkilileri hem de doğudaki diğer illerde imparatorun adı ve unvanları günlerce ve aylarca kutlama vesilesi olmuştur.¹⁰ Bu bağlamda imparator kültü, imparatorluk çatısı altında yaşayan farklı kültürden halkları bir arada tutabilmek için siyasî bir güç aracı olarak ortaya çıkmış ve bunu ilk kullanan da Augustus olmuştur, demek daha doğrudur.

Roma'da Augustus'la başlayan imparator kültü, sonraki imparatorların bir kısmı tarafından çok önemsenmezken, diğer bir kısım imparatorlar döneminde abartılı bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Örneğin ikinci imparator Tiberius, babalığı Augustus'un tanrılaştırılması (consecratio) için elinden geleni yapmış, ancak kendisinin tanrılaştırılmasına karşı çıkmıştır. O, bir ölümlü olduğu düşüncesiyle kendisine verilen tanrısal onurları reddetmiş, kendi heykellerinin tanrılarla birlikte tapınakta yer almasını istememiş, hatta *imperator* ve *pater patriae* (vatanın babası) unvanlarını bile kabul etmemiştir. Tiberius'un imparator kültü karşısındaki bu tutumuna karşılık, üçüncü imparator Caligula (M.S. 37-41) ise aşırı derecede bu kültürün taraftarı olmuştur. Bu bağlamda o, kendisini tanrı ve kardeşi Drusilla'yı tanrıça yapmış, dahası Jupiter başta olmak üzere diğer tanrılarla kendini özdeşleştirmiş, onlara yakın olabilmek için Capitolium tepesinde bir saray bile inşa ettirmiştir. Zamanla imparator kültü konusunda aşırılığa kaçmış olan Caligula, resmi olarak consecratio'su yapılmamış ve öldürülmesinden sonra da *damnatio memoriae*'ya (anısını lanetleme) uğramıştır (Baz, 1998: 49-53). Caligula'dan sonraki imparatorlar döneminde imparator kültü devam etmiş¹¹, bazen bu kulte karşı gelenler cezalandırılmış bazen de bu kült yerel kültlere entegre edilerek adaptasyon sağlanmıştır (Magyar, 2009: 88).

Yerel kültlere entegrasyonun yanı sıra, imparator kültü, siyasî ve dinî yönü olan çift karakterli karmaşık bir fenomen olarak nitelendirilmiştir (Camia, 2016: 11). Karmaşık bir fenomen olarak

⁹ Roma'da ölen bir imparatorun tanrısal onura yükselmesi için *consecratio* kavramı kullanılmış bu konuma erişen imparatora ise "*deorum numerum referri* ya da "*consecrari*" denilmiştir (Kotan, 2018: 3, 14).

¹⁰ (Taylor, 1975: 205). Augustus'un tanrılaştırılması, ona yönelik kült ve kutlamalarla ilgili bkz. (Taylor, 1975).

¹¹ Diğer Roma imparatorlarının imparator kültürüyle ilişkileri hakkında bkz. (Baz, 1998: 54-84).

imparator kültü, *Divi* (Tanrılar) kültüyle ilişkilendirilerek Yunan dünyasında (muhtemelen İmparatorluğun Doğu kesimlerinde) imparatorun egemenliğini, seleflerini, imparator ailesinin yaşayan veya ölü diğer üyelerini içeren *Theoi Sebastoi kültüne* dahil edilmiştir. Bir başka ifadeyle Augustus'a bir bütün halinde hitap eden kolektif kült özellikleriyle, geleneksel Yunan kültürleri ve onların uygulanışı benzerlik göstermiştir. Bu sebeple imparator ve geleneksel tanrıya hizmet için ortak rahipler görevlendirilmiş ve ortak bayramlar oluşturulmuştur. Örneğin imparatorların doğum ve ölüm günleri dinî bayramlar çerçevesinde kutlanmış; geleneksel olanlara yeni imparatorla (Kaisareia ve Sebasteia)¹² ilgili bayramlar da ilave edilmiştir. Binalar yerel tanrılara ve imparatora birlikte adanmış; kurbanlar hem tanrılara hem de imparatora aynı sunakta sunulmuştur. Hatta imparator ve imparator ailesinin diğer üyeleri yazıtlarda, heykellerde ve sikkelerde ikonografik olarak yerel tanrılarla özdeşleştirilmiştir (Camia, 2016: 9-10).

Yunan dünyasının genelinde olduğu gibi, Roma ve Augustus kültü öncesinde Pisidia ve Sagalassos'ta yerli ve Hellen/Yunan kültü, Hellen tanrı panteonu içinde birlikte yer almıştır. Örneğin Pisidia'nın Ay Tanrısı Men, Hellen tanrıları yanında varlığını korumuştur (Talloen, 2014: 148; Mitchell, 199: 126). Bununla birlikte Pisidia'da Herakles/Hercules kültü de varlığını sürdürmüştür.¹³ Benzer biçimde Hellenistik Dönem boyunca bir Yunan tanrısı olan Apollon'un (Apollo) Sagalassos çevresinde yapılan araştırmalardan, sunakların ve adakların biçiminden, imparator kült döneminde etkinliğini sürdürdüğü anlaşılmıştır (Talloen ve Waelkens, 2005: 219-220).

Hellenistik Dönem'de etkin olan Tanrı Apollo, Roma İmparatorluk Dönemi'nde daha da etkin olmuştur. Nitekim Augustus, Tanrı Apollo ile İmparatorluğun kuruluşu arasında bir bağlantı kurmuş ve M.Ö. 42'de Philippi, 36'da Naucholos ve 31'deki Actium savaşlarını Apollo'nun ilahî yardımı sayesinde kazandığını düşünmüştür. Bu sebeple o, Apollo'yu Roma panteonunda ilk sıraya koymuş ve M.Ö. 28'de Roma'nın Palatinus tepesinde Apollo'ya adanmış bir tapınak inşa ettirmiştir. Bundan sonra Corinth, Delos ve Alabanda gibi bazı yerlerde bulunan Apollo tapınakları imparatorluğun ilk kurucusu Augustus ve ailesini onurlandırmak için kullanılmıştır (Talloen ve Waelkens, 2005: 221-222). İmparator ve hanedanlığının onurlandırılmasında, Roma'nın imparator anlayışı da etkili olmuştur. Çünkü Roma'da imparator, hem siyasî otoritenin başı hem de "Pontifex Maximus" (başrahip) sıfatıyla, oldukça büyük yetkilere haiz olmuştur.¹⁴ İmparatorun bu sıfatla Roma dinî hayatı üzerinde tam bir otoriteye sahip olması; onun yanında ailesinin de ilahî bir nitelik kazanmasında önemli rol oynamıştır. Böylece imparator ve ailesi, siyasî ve dinî gücün simgesi olmuş ve bunun göstergesi olarak onlar adına kurbanlar sunulmuş, sikkeler basılmış, onların tasvirleri ve heykelleri yapılmıştır (Warmind, 1993: 212-213). Bu çerçevede Sagalassos'ta imparator kültüyle ilgili yapılardan, heykellerden ve sikkelerden söz etmek yerinde olacaktır.

1.2. Sagalassos'ta İmparator Kültüyle İlgili Maddî Deliller

İmparator kültün varlığını tespit edebilmek için, bu kült için yapılmış tapınaklar, özel alanlar, heykeller, epigrafik malzemeler ve sikkeler gibi her türlü malzemeden faydalanmak

¹² *Kaisareia* ve *Sebasteia* terimleri imparatorla ilgili kavramlardır. Aynı şekilde *Sebasteion* ve *Kaisareion* da antik kaynaklar tarafından imparatorların ibadet edildiği yeri ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak F. Lozano gibi bilim adamları *Sebasteion* terimini, belirli bir şehirdeki imparatorluk kültünün "merkezi yerini" temsil eden yapıyı ifade etmek için kullanmıştır. Ancak mimari açıdan böyle bağımsız bir yapının genellikle olmadığı, bunun yerine tapınak, jimnastik salonu, tiyatro, agora ve kütüphane gibi biçim ve işlev bakımından çeşitli binaların imparator kültü için kullanıldığı ifade edilmiştir (Camia, 2016: 11-12).

¹³ Pisidia Bölgesi'nde Herakles/Hercules kültü Hellenistik Dönem'den itibaren diğer tanrı ve tanrıçalarla birlikte varlığını koruduğu; özellikle Roma kolonizasyon döneminden sonra kültte büyük bir artış olduğu; Sagalassos, Selge, Kremna, Ariassos gibi Pisidia kentlerinde farklı tipolojide Herakles'in resim, heykel ve kabartmalarının bulunduğu, belirtilmiştir. Pisidia'da bu kültün varlığıyla ilgili geniş bilgi için bkz. (Metin, 2016). Pisidia'daki Herakles kültüyle ilgili ayrıca bkz. (Polat Becks, B. A., 2015). Bunların yanı sıra Sagalassos'ta bulunmuş, Herakles/Kakasbos kültünün varlığını gösteren bronz bir sikke ile ilgili bkz. (Köker, 2019).

¹⁴ Roma'da din ve pontifex'lerin görevleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. (Aşkit, 2011: 7-26).

gerekmektedir. Bu çerçevede imparatora adanmış tapınak, kütüphane vb. bir yapı, imparator veya onun ailesinden birinin heykeli, o heykelin altındaki bir yazı, onlar adına basılmış bir sikke, imparator kültürünün maddî delillerindedir. Bunların yanı sıra bir kentin imparator kültürüne sahip olduğu, o kente verilen bazı özel unvanlardan da anlaşılmaktadır.

İmparatorluk kültürüyle ilgili özel unvanlar çerçevesinde Sagallassos'a "sebastos"¹⁵ teriminin şehirler için kullanılan dişil formu *sebaste* unvanının verilişini verilmemesini bilmiyoruz. Bununla birlikte Lycia-Pamphylia Eyaleti içinde yer aldığı belirtilen Sagallassos, iki kez "neokoros"¹⁶ (şehir imparatorluk kültürünün resmi merkezi) unvanını almıştır (Talloe ve Waelkens, 2004: 174). Sagallassos'un resmî olarak bu ünvanı alması Hadrianus (M.S. 117-138) zamanında olmuştur. Nitekim Hadrianus M.S. 120'li yıllarda Sagallassos'u; başkenti Ephesus/Ephesos olan Asia Eyaleti'nden, Lycia ve Pamphylia Eyaleti'ne taşınması sırasında, kente hem "Pisidia'nın en ihtişamlı birinci kenti, Romalıların dostu ve müttefiki"¹⁷ unvanını vermiş, hem de onu "neokoros" olarak ilân etmiştir (Waelkens vd. 2011: 267-269). Son araştırmalar ise şehrin neokoros unvanını yaklaşık olarak M.S. 117/119 tarihlerinde almış olduğunu ortaya çıkarmıştır (Waelkens, 2015: 177).

Neokoros unvanını alan Sagallassos'taki iki büyük yapı imparator kültürünün en önemli delilleri olarak gösterilmektedir. Bu yapılardan birincisi; bir kısım bilim adamlarına göre, inşaatı Augustus Dönemi'ne (M.Ö. 27-M.S.14), bir kısmına göre de M.S. 100'lü yıllara tarihlendirilen *Apollo Klarios (Clarios) Tapınağı*¹⁸dır. Bu tapınağın yeniden düzenlenmesinin Traianus (Trajan) Dönemi'nde (M.S. 98-117) gerçekleşmiş olabileceği ve son tamiratların ise M.S. 103/104'te Asia Eyaleti'nin atası olarak vasıflandırılan Consul C. Aquilius Proculus tarafından yapılmış olduğu belirtilmektedir. Bu tamirattan sonra tapınağın "Apollo Klarios ve İlahî Augusti"ye olan bağlılığı içeren bir yazıt eklenmesiyle onurlandırıldığından söz edilmektedir. Ayrıca tapınağın kitabesinde; Apollo Klarios'a, ilahî imparatorlara ve tapınağın tamiratını finansa eden ve imparator kültürünün başrahibi Titus Flavius Collega'ya, karısı Flavia Longilla'ya ve ailesine olan bağlılıklardan, söz edildiği belirtilmektedir. Bu bilgilerden hareketle, tapınağın isminin belirlendiği, tapınağın hem imparator kültürüne ev sahipliği yaptığı hem de kente ilk kez neokoros unvanının verilmesini ispatladığı ifade edilmektedir (Talloe ve Waelkens, 2004: 175-177); Waelkens, 2015: 188; Işın, 2014: 94).

İmparator kültürüyle ilgili ikinci önemli yapı ise Sagallassos'un güney kesimde İskender Tepesi olarak bilinen yerin kuzeyindeki yıkık alanda bulunan, dikdörtgen biçiminde bir avluya inşa edilmiş olan *Antoninus Pius Tapınağı*'dir.¹⁹ Önceden bulunan yazıtın bir kısmına göre; tapınağın, Sagallassos kenti tarafından imparator Antoninus Pius'a, *sumpans oikos* (bütün ev,

¹⁵ Sebastos (σεβαστος) terimi, M.S. 1.-2. yüzyıl Yunan yazarların eserlerinde, Latince "Augustus'a bir onur ifadesi olarak" yer almaya başlamıştır. Sonra yüzde doksandan fazlası yönetici aileler olmak üzere bazı kimselere bu tür unvanlar verilirken, bu terimin dişil formu şehirlere de unvan olarak verilmiştir. Örneğin Filistin Bölgesi'ndeki Samiriye kenti, Hirodes tarafından *Sebaste* olarak adlandırılmıştır. Benzer şekilde bugün ülkemizdeki Sivas şehri 5. yüzyıllarda *Sebasteia* olarak adlandırılmıştır (Kazhdan, A. P., 1991: 1861-1863). Bu çerçevede Sagallassos'un bu ünvanı alıp almadığını bilmiyoruz.

¹⁶ "Neokoros" ve bundan türeyen "neokorote" kelimeleri "tapınak bekçisi, koruyucusu" anlamında eski Yunancadır. <https://en.wiktionary.org/wiki/neokoros>, 27.11.2019; Şehirlere verilen bu ünvanın M.S. 1. yüzyıldan itibaren geleneksel bir tanrıyla ilişkilendirilerek şehirlere verildiği; yüzyılın sonundan itibaren bu ünvanın gayr-ı resmî olarak imparatorluk kültürü için kullanılmaya başlandığı; ancak bunun düzenli hale gelmesinin ve Senatus kararlarıyla verilmesinin ise Hadrianus döneminde gerçekleştiği belirtilmiştir (Talloe ve Waelkens, 2004: 172-174); ayrıca Neokoros'la ilgili geniş bilgi için bkz (Yurtsever, 2015).

¹⁷ Sagallassos'a "... Romalıların dostu ve müttefiki" ünvanının verilmesinde, kentin Roma'ya maddî, manevî ve özellikle askerî olarak katkı yapmasından dolayı olabileceği belirtilmiştir. Nitekim Sagallassos, M.S. 193'de I. ve II. Parthica savaşları sırasında iki yeni lejyonun oluşturulmasında Roma'ya askerî olarak büyük katkı yapmıştır (Talloe ve Waelkens, 2005: 234).

¹⁸ Apollo kültürü, Sagallassos'un da içinde bulunduğu Pisidia Bölgesi'nde M.Ö. 2. ve 3. yüzyıllarda Clarian Oracle'nin şöhreti nedeniyle popüler hale gelmiştir. Bununla birlikte Sagallassos'ta bağımsız bir Apollo Klarios Tapınağı'nın inşa edilmesi, dine olan ilginin arttığının kanıtı olarak yorumlanmıştır (Işın, 2014: 94,96).

¹⁹ Daha sonradan *Divus Hadrianus* ve *Antoninus Pius'a* adandığı tespit edilen *Antoninus Pius Tapınağı*'nin mimarî özellikleri ve görseliyle ilgili bkz. (Talloe ve Waelkens, 2004: 177-179; şekil .3 ve 4).

aile?) ve *theoi patrioi* (vatan tanrısı) nitelikleriyle adandığı ve inşaatının Hadrianus'un saltanatının ikinci yarısına denk geldiği belirtilmiştir. Ancak sonradan yazıtın tamamının bulunmasıyla tapınağın, *Divus Hadrianus ve Antoninus Pius'a* adanmış olduğu anlaşılmıştır. O, yerleşim itibarıyla Pisidia'daki en büyük tapınak olarak imparatorluk kültürüne hizmet etmiştir. Ayrıca tapınak, Sagalassos'un "*Pisidia'nın ilk şehri, Romaluların dostu ve müttefiki*" unvanını aldığı gösterir bir yazıtta da sahiptir. Bunların yanı sıra tapınağın avlusunda antik dönemde yaşamış aralarında imparatorlar, kült rahipleri ve savaş kahramanlarının bulunduğu birçok kimseye ait onursal küçük anıtlar bulunmuştur (Talloe ve Waelkens, 2004: 177-180).

Sagalassos'taki söz konusu tapınağın yanı sıra Melli'de bulunan türbe benzeri anıtın arşitravları üzerindeki yazıttan (Vandeput ve Köse, 2001: 137; şekil 7), bunun kentte bulunan imparator Antoninus Pius'a adanmış bir 'Sebasteion' olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca onun konum itibarıyla (ziyaretçilerin ana şehir kapısından girdiklerinde görecekları ilk halka açık anıt) Sagalassos'taki Antoninus Pius Tapınağı'na çok benzediğinden bahsedilmektedir (Vandeput ve Köse, 2001: 136). Bundan hareketle Sagalassos'taki Antoninus Pius Tapınağı'nın da *Sebasteion* olma ihtimali yüksektir.

Sagalassos'ta imparatorluk kültürüyle ilgili zikredilen iki büyük tapınak dışında, imparator ve ailesine bağlılığı ifade eden bazı kamusal anıtlar ve alanlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında: "M.S. 42-43'teki Claudius'a adanmış, Yukarı Agora'nın her iki güney tarafını süsleyen *iki kemerli kapı*; çeşitli etkinliklerin yapıldığı Tiberius Claudius Dareios ve oğullarının Nero'ya, *neos Helios* olarak onurlandırdıkları 145 m uzunluğunda ve 25 m genişliğinde bir *stadium*; Tiberius Claudius Dareios'un oğullarından biri olan Tiberius Claudius Kallikles'in şehrin kuzeybatısındaki *theoi Sebastoi, theoi patrioi ve demos* unvanlarıyla Nero'ya adanan bir *anıt*; Claudia Severa ve kardeşleri, Tiberius Claudius Aquila ve Tiberius Claudius Pius tarafından M.S. 102 ve 116 yılları arasında olduğu tahmin edilen imparator Traianus'a adanmış bir başka *anıt*; Divus Hadrianus ve yaşayan imparator Antoninus Pius'a adanmış, Aşağı Agora'nın doğusundaki sütunlarla çevrilmiş bir *tapınak*; M.S. 120'de Hadrianus zamanında inşaatına başlanmış ve 165'de tamamlanmış, merkezinde geleneksel imparator ibadeti için "Şeref Salon"unun yer aldığı *hamam kompleksi*;²⁰ içinde yiyecek maddelerinin satıldığı dükkanların bulunduğu ve henüz tamamen kazılmadığı belirtilen *macellum* (çarşı),²¹ ve Aşağı Agora'nın kuzeyinde yapılmış *nymphaeum*²² sayılmaktadır (Talloe ve Waelkens, 2004: 181-187).

İmparator kültürüne adanmış tapınaklar ve diğer binalara ilaveten imparatoru ve onun hanedanını onurlandırmak için heykeller dikilmiştir. Bu çerçevede Sagalassos'ta Yukarı Agora'nın güney ucunda bulunan meydandaki kaideler üzerine dört sütun yerleştirilmiş eğimli gölgelikli çatının

²⁰ Sagalassos'ta 2008-2009 yıllarında yapılan kazılarda, M.S 120'li yıllarda yapımına başlanan ve 165'te yapımı tamamlanan, büyük bir *İmparatorluk Hamamı* ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu hamamın kuzey kesiminde yer alan *Basilica thermanum* adı verilen büyük bir salon ve *Cipollino* adı verilen yerde yaklaşık 5 m yüksekliğinde başta Hadrianus olmak üzere Sabina, Antoninus Pius, Faustina Maior, Marcus Aurelius'un (muhtemelen Faustina Minor) akrolitten (kolayca sökülebilen) yapılmış heykellerinin orijinal olarak bu Kaisersaal'a yerleştirilmiş olabileceği belirtilmiştir. Hamamın 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıl başı tamirat geçirdiği ve Kaisersaal'ın bir *Caldarium*'a dönüştürüldüğü ve yukarıda zikredilen altı devasa hanedanlık heykelinin Güney *Apodyterium*'un nişlerine (İmparatorlar batı nişlerde, eşleri doğu nişlerde olacak şekilde) karşılıklı olarak yerleştirildiğinden söz edilmiştir (Waelkens vd. 2011: 267-269). Dolayısıyla Sagalassos'ta bulunan hamam kompleksinin, Roma imparator kültürünü göstermesi açısından önemi büyüktür.

²¹ Macellum denilen ve içinde kare biçiminde dükkanların olduğu yapının iç portiklerinden dördünün arşitrav bloklarında bulunan yazıtta; imparatorun en yüksek rahibi Publius Aelius Akulas'ın macellum için ödediği 13.000 denariyeden ve İmparator Marcus Aurelius'un M.S. 166'da Partları yenmesinden ve onun zaferinin şerefine açılışından söz edilmektedir. Aslında imparator kültürüyle ilgisi olmayan böyle bir bina, rahibin para ödemesi ve imparatorun zaferi anısına açılması sebebiyle imparator kültürüyle ilişkilendirilmiştir (Talloe ve Waelkens, 2004: 186-187).

²² *Nymphaeum*'da (Yunan mitolojisinde su, dağ ve orman perilerine verilen isim) bulunan heykellerin ve kanatlı zafer tanrıçası Nike'nin yanına sonradan yapılan çeşme, Severan ailesinin Partlara karşı kazandıkları zafer anısına tahsis edilmiştir (Talloe ve Waelkens, 2004: 188; şekil 7). Dolayısıyla bir çeşme bile imparator kültürüyle ilişkilendirilmiştir.

(anıtın) bir zamanlar Augustus'u temsil eden bir heykel barındırmış olduğu belirtilmiştir.²³ Bununla birlikte İmparator Marcus Aurelius (M.S.161-180) Sagalassos topraklarından geçen Via Sebaste (İmparator Yolu)²⁴ üzerinde bulunan (bugün Yazıköy'de) mil taşında bir yazıtla; onun oğlu imparator Commodus da Sagalassos'ta bir heykelle; Hadrianus ve Antoninus Pius'a adanmış kutsal alanda Semptimus Severus temenos içinde dikilmiş bir heykelle; Severus'un oğlu Caracalla da birincisi babasının yanında bir heykelle ikincisi ise Yukarı Agora'da, M.S. 212'ye tarihlenen tek bir heykelle onurlandırılmışlardır. Yine Severan hanedanlığından Severus Alexander ve annesi Iulia Mamaea'nın heykelleri de Sütunlu Cadde'de yer almıştır. Benzer şekilde Sütunlu Cadde'de imparator Gallienus ve karısı Salonina'ya ithaf edilen bir anıt ve Gallienus'un halefi, imparator Claudius II Gothicus'a Via Sebaste'de bir mil taşı adanmıştır (Talloen ve Waelkens, 2004: 195-196).

Zikredilen imparator ve ailelerine ait heykellerin ve mil taşlarının yanı sıra, imparator ve ailesini onurlandırmanın bir diğer yolu, onlar adına para basılmasıydı. Örneğin Hadrianus için dört farklı türde para basılmıştır. Bunlardan birisi, Atina'daki Olimpiyatlarda gösterdiği gayret sebebiyle Zeus Olympios ile arasında ilişki kurulmuş ve *Olympios* adıyla onuruna para basılmıştır. Benzer biçimde Sagalassos'ta Gordianus III'un (M.S. 238-244), Güneş Tanrısı ile özdeşleştirilmiş ve başında güneşten bir taçla, eşi Tranquillina ise omuzlarının arkasında bir ay ile temsil edilen sikkelerle onurlandırılmıştır. Philippus II (M.S. 247-249) ise görevi süresince isimsiz bir magistrat (kamu görevlisi) olarak başında bir taç ile madenî paralarda temsil edilmiştir (Talloen ve Waelkens, 2004: 197-199). İmparator ve ailesi için yapılan bu onurlandırma faaliyetleri bir yönüyle imparator kültürünün varlığını gösterirken, diğer yönüyle bu kültürün yerleştiği ve uygulandığını ispat eder niteliktedir.

1.3. Sagalassos'ta İmparator Kültürünün Yerleşmesi ve Bu Kültürün Uygulanmasına Yönelik Yapılan Faaliyetler

İmparator kültürü, başlangıçtan beri İmparatorluğun egemenliği altındaki kentleri Roma Dünyası'na entegre etmenin bir yolu veya Romalılaştırma sürecinin bir parçası olarak görülmüştür (Warmind, 1993: 214). Bu nedenle Roma, kendinden önceki Hellenlerin yaptığı gibi²⁵ fethettiği yerlerdeki toplumu Romalılaştırmaya çalışmıştır. Bu çerçevede o, öncelikle fethettiği yerlerin yöneticilerinden ve halkından kendine sadakat/bağlılık istemiştir. Roma, bunu yaparken eğer fethedilen yer Yunanca konuşulan bir bölge ise öncelikle o yerin halkını Hellenleştirmeye çalışmış, arkasından Romalılaştırma sürecine geçmiştir. Bu süreçte özellikle yerel seçkinlerin Romalılaşmasında; *paedeia* (retorik temelli kültür eğitimi), *facultates* (zenginlik, yetenek) ve kent çerçevesinde *euergesia munificentia* (kamu hizmetinde cömert olmak, eli açık olmak) gibi üç unsura önem verilmiştir. Bu üç niteliğe sahip, zengin yerel seçkinler Romalılaşırken, hem sosyal statülerini yükseltmiş hem de kentin rahatlaması için finansal harcamalar yapmak zorunda kalmıştır. Bu çerçevede onlar, kamusal binaların yapımını, dinî bayramları, imparatorluk kültürlerini ve oyunları düzenleyenleri (agonlar, agonothes) finanse etmişler; halka tahıl, zeytinyağı ve para gibi şeyler dağıtmışlardır. Bunun karşılığında onlar, hem Roma yönetiminden hem de halk tarafından tanınmayı, adlarına anıtlar ve heykeller dikilerek

²³ Yukarı Agora'daki bu anıtın, Claudius II Gothicus M.S. 268-270 döneminde basılmış ve üzerinde kader tanrıçası Fortuna'nın efektinin de yer aldığı bir yapı ile benzerlik gösterdiği belirtilmiştir. Bu anıtın ve anıtlarla benzer tasvirleri içeren sikkenin resimleri için bkz. (Talloen ve Waelkens, 2004: 188-191; şekil 8 ve 9).

²⁴ Visa Sebaste ve Pisidia'nın Apollonia Kenti yakınlarında bulunan yeni bir mil taşıyla ilgili bkz. (Coşkun Abuagla, A., 2015),.

²⁵ Roma öncesinde Yunanlar, kendi kültür değerlerini yerleştirmek suretiyle Pisidia'yı Hellenleştirmişlerdir. Bu bağlamda Hellenistik Dönem'de Pisidia'daki dinî ritüellerin, şölenlerin, ticaretin ve tanrıların şerefi için yapılan festivallerin, yerel kültürle paralellik arz etmesine rağmen gerçekte Yunan olgusu üzerine bina edilmiş olması, Hellenleşmenin göstergesi olarak kabul edilmiştir. Aslında bunlar, bir zamanlar barbar (Yunan olmayan) olarak nitelendirilen Pisidia halkının Hellenleştirilmesi ve toplumun sosyal düzeninin sağlanması için yapılmıştır (Talloen, 2014: 149-150). Pisidia ve Sagalassos'un Hellenleşmesiyle ilgili geniş bilgi için bkz. (Mitchell, 1991).

onurlandırılmayı beklemişlerdir. Böylece Romalılışma ve yerel seçkinlerin Roma sosyal düzenine entegrasyonu sağlanmaya çalışılmıştır. Romalılışmanın ve yüksek kademelere gelebilmenin ilk şartı ise Roma vatandaşlığına (*civitas Romana*) geçmek olmuştur (Devijver, 1996: 106-107). Bu çerçevede Sagalassos halkı tarafından ilk onurlandırılan, yerli elitlerden birisi Kallikles'in oğlu Ilagoas'dur. Ilagoas'ın oğlu *Tiberius Claudius Neon Quirina* ise Sagalassos halkından ailesini Roma vatandaşı yapan ilk kişidir. Dolayısıyla bundan dolayı ona, *praenomen*, *namen gentilicium* ve *tribus* denilmiştir (Devijver, 1996: 108). Belirtildiği şekilde Sagalassos'ta, Roma vatandaşı olan ve Romalı ileri gelen ailelerin soyadlarını alan birçok yerli seçkin aile vardır (Talloen ve Waelkens, 2004: 210).

Sagalassos'taki seçkin ailelerin başında Titius (Titi) Flavius ve onun ailesi gelmektedir. Bu aileden imparator kültürünü uygulayan ilk din adamı T. Flavius Attali filius Quirina Neon'dur. Bu din adamı hayatı boyunca imparator kültürüyle ilgili düzenlemeler yapmış ve agonların (özel olarak düzenlenen ödüllü oyunlar) organizasyonunu şahsen finanse etmiştir (Devijver, 1996: 111-112; Talloen ve Waelkens, 2004: 214). Benzer biçimde aynı aileden T. Flavius Collega, karısı Flavia Longilla, annesi, kardeşi T. Flavius Varus Dareius ve muhtemelen ailenin diğer üyeleri, Apollo Klarios Tapınağı'nın dekorasyonunu ve restorasyonunu finanse etmişlerdir. Tapınak hem Apollo'ya hem imparatorluk kültürüne hem de kente adanmıştır. Bu tapınağın restorasyonu tamamlandığında Flavius Collega aynı zamanda imparatorluk kültürünün başrahibi (*asiarkhes*) olmuştur (Devijver, 1996: 113-114; Talloen ve Waelkens, 2004: 212). Bir başka ifadeyle tapınak inşaatının finansmanını sağlayarak imparator ve ailesine bağlılığını ifade eden Flavius Collega, karşılığında imparator kültürünün başrahipliğini elde ederek sosyal prestij sahibi olmuştur. Zikredilen bu ailelerin yanı sıra Sagalassos'ta; Marcius Ulpius, Publius Aelius, Titus Aelii, Marcius Aurelius gibi elit tabakadan aileler imparatorluk kültürüne bir şekilde hizmet etmişlerdir (Devijver, 1996: 115 vd.)

Sagalassos'taki seçkin aileler, imparatora bağlılığın ifadesi olarak bir taraftan topluma hizmet mahiyetinde tapınaklar, kütüphaneler, çarşılar inşa ederken, diğer taraftan imparator ve ailesinin anıtlarını yapmış ve heykellerini dikmiştir. İmparator ve ailesi için yapılan bu anıtları ve heykelleri kutsamak²⁶ için rahipler, diğer görevliler ve şehir yetkilileri tarafından törenler düzenlenmiştir. Ayrıca halktan uzakta olan imparator ve ailesiyle ilgili imgelere saygı göstermesi ve onurlandırması da beklenen bir şey olmuştur. Belirli kutsal günlerde ise aynen tanrılara yapıldığı gibi bu heykeller çelenklerle süslenmiş, yağlanmış ve imparatorun refahı için onlara tütsüler yakılmıştır. Bu şekilde onurlandırılan ilk heykelin, Tiberius Claudius Piso ve Tiberius Claudius Varus tarafından Yukarı Agora'da dikilen Vespasian'ın heykeli olduğu belirtilmiştir (Talloen ve Waelkens, 2004: 192-193). Bundan başka Neon'un oğlu ve Antiochos'un torunu Attalos, İmparator Hadrianus'un bir heykelini dikmiştir. Bir din adamı olduğu belirtilen P. Aelius Akulas, kendi parasıyla Sagalassos'un gıda pazarı olan *macellum*'un önemli bölümünü finanse etmiş ve bunu imparator Marcus Aurelius'un onuruna adamıştır. Benzer biçimde bir din adamı (archiereus) olan T. Flavius Neon'un torunu T. Flavius Severianus Neon tarafından kütüphane yaptırılmıştır (Devijver, 1996: 125-127).

Yukarıda zikredilen elit tabakadan insanların farklı hizmet türleriyle imparatorluk kültürüne katkıda buldukları, bunun karşılığında Roma yönetimi tarafından ödüllendirildiği ve aynı zamanda toplumda saygın bir yer edindikleri anlaşılmaktadır. Bu seçkinleri bu kadar özveride bulunmaya iten iki önemli etkenden birisi, belli bir ahlâkî zorunluluk ve sadakat duygusu; diğeri ise hem emperyal düzeyde hem de toplumsal düzeyde tanınmaktır. Bir başka deyişle seçkinlerin yaptıkları finansal harcamalar karşılığında elde ettikleri "zorunluluk, şükran, prestij, kişisel sadakat" şeklindeki sembolik sermayedir (Talloen ve Waelkens, 2004: 214-215). Anlaşıldığı kadarıyla yerel seçkinler için imparator kültürünün anlamı, imparatorun ilâhlığını inanmaktan ziyade, sayılan imkanlara ulaşmaktır (Magyar, 2009: 388). Dolayısıyla Sagalassos'ta imparator ve ailesi adına

²⁶ Roma İmparatorluğu'nda, imparatorluk tapınaklarının çevresinde, kamu meydanlarında ve sütunlu caddelerde imparator ve ailesiyle ilgili yapılan heykellerin tümü, imparator kültürünün bir parçası olarak, yapıldıktan sonra büyük bir törenle, kült rahipleri tarafından kutsanırdı (Talloen ve Waelkens, 2004: 192).

(her ne niyetle olursa olsun) kentin seçkinleri tarafından yapılmış tapınaklar, binalar, anıtlar, heykeller ve basılmış paralar ile imparator kültü yaygın bir şekilde kendi göstermiştir.

Birçok kanıtıyla varlığı görülen imparator kültü, başlangıçta geleneksel tanrıları, tapınakları ve heykelleri kendisine model olarak seçmiştir. Bu çerçevede imparatorlar geleneksel tanrılara benzetilmiş, heykelleri yapılmış ve tanrı (theos) gibi muamele görmüştür. (Price, 1984: 231-232). Nitekim Hadrianus M.S. 129'da Ephesus'u ikinci kez ziyaret ettiğinde "*İmparator Caesar Hadrian Zeus Olympios*" olarak alkışlanmıştır (Friesen, 1993: 117-119). Hadrianus gibi Tanrı konumuna getirilen imparatorlar için bu kült, Hellenistik dünyadaki diğer Roma kültürleri gibi uygulanmıştır. Kültün sorumlusu başrahibin organize etmesi ve diğer birçok görevlinin²⁷ rol almasıyla, kamu kutlamaları halkın günlük yaşamıyla ilişkilendirilmiş ve "kutsal bir gün" havasında kutlanmıştır. Bu kutlamalarda imparatorun heykeli ve imgesi yer almış, bununla onun toplumdaki varlığı hissettirilmeye çalışılmıştır. Bunun için bazen imparatorla ilgili şeyler geleneksel olanlarla ilişkilendirilip festivaller düzenlenmiş;²⁸ bazen de sadece imparatora özgü (onun doğum günü gibi) olaylar kutlama vesilesi olmuştur.²⁹

İmparator kültürünün halka tanıtımı genellikle *Sebasteia* veya *Kaisareia* adıyla yapılmıştır. Bununla beraber Pisidia, Termessos ve Selge gibi büyük merkezlerde, *Zeus Solymeus* ve *Zeus Kesbelios* adlarından hareketle *Agon Sebasteios Solymeios* ve *Agon Kaisareios Kesbelios* gibi başlıklar altında hem tanrı hem de imparator kültü için müşterek dinî festivaller veya bayramlar düzenlenmiştir. Bu dinî bayramlarda; spor müsabakaları, müzikli oyunlar, tanrı imajlarının şehir içinde taşındığı zafer alayları, hayvanların kurban edilmesi, halka ziyafet düzenlenmesi ve pazarların kurulması gibi etkinlikler yapılmıştır (Talloen ve Waelkens, 2004: 200- 201).

İmparator kültürüyle ilgili etkinlikler çerçevesinde belki de yapılan en önem şey imparatora kurban/fedakarlık ritüeli olmalıdır. Ancak Sagalassos'ta bunun yapıp yapılmadığına dair elimizde tarihsel veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte daha önce değindiğimiz gibi bu kült Roma ve Yunan dünyasındaki benzerleri gibi uygulanmış olmalıdır. Bu konuda Price ikinci yüzyılın sonlarına ait Atina'daki parçalı bir yazıtta, Julia Domna Athena Polias'a, yani bir imparatora değil, imparator ailesinden bir kadına kurban sunulduğundan bahsetmektedir.³⁰ Benzer biçimde Price, Bergama'da bulunan bir yazıttan hareketle Roma ve Augustus ritüelleriyle ilgili özel bir düzenlemeden söz etmektedir:

... Bu, eyalet emperyal kültürüne karışan bir birlikti, ama aynı zamanda özel bir binada çeşitli vesilelerle toplanan dernek bünyesinde özel ritüel gerçekleştirdi. Çeşitli yetkililer koro için şarap, para, ekmek, çelenk ve diğer teçhizatları sağlamak zorundaydı. Babasının pozisyonunu miras almayan yeni üyeler 'Augustus ve

²⁷ İmparator kültü; Roma'nın batısında *sodalis* ve *flamen* adıyla anılan görevliler tarafından yerine getirilirken, doğusunda *asiarkhes* ve *arkhiereus* adı verilen din adamlarınca yerine getirmekteydi. *Arkhiereus*'ler eyaletteki imparator kültü tapınaklarında dinî görevleri yerine getiren sorumlu rahiplerdir. Bu rahiplere başkanlık eden, birer yıllığına *koinon* (eyalet meclisi) tarafından seçilen *asiarkhes* adında başrahipler vardır. Kültün uygulanmasında görevli bu rahiplerin ve başrahibin dışında, genellikle onların eşleri, kızları veya kız kardeşlerinden olan *arkhiereia* adı verilen bayan rahibeler; onursal bir görev üstlenmekten ziyade, erkek görevlilerden farklı işler yaparak ihtiyaçlara cevap vermeye çalışmışlardır. Bu rahip ve rahibelerin yanında, âdeta onların tamamlayıcısı gibi *neokoros* (bu isim aynı zamanda imparator kültü sahibi kente de verilmektedir) adı verilen, tanrıçalar için bayan, tanrılar için erkek görevliler vardır. Zikredilen görevlilerin dışında tapınak finansmanı ve bakımı işleriyle uğraşan *Neopoios*'lar; şenliklerin yapılmasından sorumlu *gymnasiarkhes*'ler ve *agonothetes*'ler; eyalet tapınaklarında imparator ve ailesinin imajlarının halka gösterilmesini sağlayan ve daha farklı işler yapan *sebatophantes*; *sebasteneos*, *sebastologos* gibi görevlilerden de söz edilmektedir (Baz, 1998: 87-94).

²⁸Bazen imparatorla ilgili bir olay yerel tanrılarla ilgili bir olayla birleştirilip öyle kutlamalar yapılmıştır. Bu anlamda Galya'da ve daha pek çok yerde Augustus'un doğum günü, tanrı Merkür'ün günüyle aynı festivalde kutlanmıştır (Warmind, 1993: 214).

²⁹ Efesliler, Antoninus Pius'un doğum gününü bir festivalle kutlayarak sevinçlerini ifade etmişlerdir (Price, 1984: 213).

³⁰ İmparator ailesinden bir kadına kurban sunulması, Julia Domna ve Livia gibi kadınların, imparator kadar saygı gördüğünü veya onların yönetimdeki etkinliklerini (gücünü) göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu kurbanların sunulana kişiye göre nitelikleri vardır. İmparatorla ve olimpiyat tanrılarına beyaz, chthonic (yeraltı dünyasına ait) tanrılara, kahramanlara ve ölümlere siyah kurbanlar sunmak standart bir uygulamadır. Yarı insan, yarı ilah olan doğası karışık Aşil'e biri beyaz ve biri siyah iki kurban sunulmuştur (Price, 1984: 217-218).

Romalılara fedakârlıklara' sabit bir miktar ödemek zorunda kaldılar. Belki şaraptan oluşan kurbanlar sırasında sunak yanında ilahiler söylendi. Belki, Roma ve imparatorların görüntülerini aydınlatmak için Augustus'a ritüel kekler, tütsü ve lambalar/kandiller sunuldu... (Price, 1984: 209).

Price'ın bu ifadelerinden, ritüeli düzenleyenler ve ritüel objeleriyle ilgili bilgiler elde etmekteyiz. Ayrıca Price, Sparta yakınlarındaki Gytheum'da bulunan bir yazıtta yer alan bir başka ritüelden bahsetmektedir:

Bir (tören) alayı, Asclepius ve Hygeia (sağlık tanrıları) tapınağından imparatorluk tapınağına doğru yol aldı. Orada bir boğa kurban edildi, ama bu tahmin edilebileceği gibi, sadece imparator için değil, geçmiş ve şimdiki imparatorlar için, “yöneticilerin ve tanrıların güvenliği ve onların egemenliğinin sonsuza kadar sürmesi adına”ydı. Ana meydanda bir başka kurban daha sunuldu ve muhtemelen oradan, alay tiyatroya geçti, burada bulunan Augustus, Livia ve Tiberius'un heykelleri önünde tütsü kurbanları yapıldı...” (Price, 1984: 210-211).

Gytheum'daki kurban ritüelinin benzeri muhtemelen Sagalassos'ta da yapılmış olmalıdır. Kurban ritüelinin yanı sıra imparator kültürünün en önemli göstergelerinden birisi imparator ve yerel tanrı kültürleriyle ilişkili olarak düzenlenen festivallerde sergilenen oyunlar veya yarışmalardır. Bu çerçevede yerel Apollo Klarios kültürüyle ilgili Sagalassos'ta bilinen en eski oyunun Tiberius Claudius Piso tarafından tanıtılan/kurulan *agones Klareia*'dir (Klareia oyunları/yarışmaları). Bu oyunların ilk olarak M.S. 103/104'de imparator kültürünün başrahibi Flavius Collega ve ailesinin restore ettirdiği Apollon Klarios Tapınağı'nın açılışı nedeniyle gerçekleşmiş olabileceği belirtilmiştir (Devijver, 1996: 114). Fakat bu oyunlarda yarışmalara katılmış ve ödül kazanmış bazı kimselerin isimlerinden hareketle, oyunların söz konusu tarihten daha erken zamanda başlamış olabileceği ifade edilmiştir.³¹ Muhtemelen Klareia oyunlarında birçok oyun/yarışma yer almış olmalı, ancak kaynaklarda yetişkinler ve gençler için düzenlenen, bir tür güreş ve boksun birlikte yapıldığı bir savaş oyunu *pankration*'dan söz edilmiştir. Sagalassos'ta Klareia oyunları dışında *agonothetes dia biou, venationes ve munera gladiatoria* gibi oyunları içeren *agones Vareia* özel oyunlarından da bahsedilmiştir. Vareia oyunlarının Publius Aelius Quintus Claudius Philippius Varus tarafından düzenlenen en eski oyun olduğu, dört gün boyunca sürdüğü ve oyunlarda her gün beş çift gladyatörün keskin silahlarla ve mızraklarla dövüştüğü ifade edilmiştir. Klareia ve Vareia oyunları dışında sadece imparatorlara ve onların zaferlerine yönelik kutlama mahiyetinde *Sebastoi* kültürüne adanmış agonistik festivallerin bulgularına Sagalassos'ta rastlanmamış, ancak bunların *neokoros* çerçevesinde yapılmış olabileceği belirtilmiştir (Talloon ve Waelkens, 2004: 202-206).

Dini bayramlar çerçevesindeki Klareia oyunları ve diğer oyunların yanı sıra Sagalassos'taki yerel stadyumda düzenlenen gladyator gösterileri ve hayvan dövüşleri halkın günlük yaşamı üzerinde etkili olmuştur (Talloon ve Waelkens, 2005: 248). İmparator kült festivalleri sebebiyle halk bir taraftan neşelenip eğlenirken, diğer taraftan uzaktaki yönetimle yakın temas kurmaya çalışmıştır (Warmind, 1993: 213-214). Bu şekilde uygulanan imparator kültürü yaklaşık M.S. 3. yüzyılın sonuna kadar etkin bir şekilde varlığını sürdürmüştür (Talloon ve Waelkens, 2005: 243). Ancak İmparatorluk Dönemi'nde, imparator kültürü adına yapılan bu faaliyetlerin, Roma'nın Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra da bir şekilde devam ettiği anlaşılmıştır.

³¹ Yukarıda zikredilen tarihlerin yanı sıra, Klareia oyunlarının M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısından 3. yüzyılın sonuna kadar olan kayıtlarda yer aldığı belirtilmiştir (Talloon ve Waelkens, 2004:201-203).

2. İMPARATOR KÜLTÜNÜN ROMA'NIN HİRİSTİYANLAŞMASI SÜRECİNDEKİ İZLERİ

İmparator kültürünün, Roma'nın Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra uygulanıp uygulanmadığını anlamak için, öncelikle Sagalassos'un içinde yer aldığı Pisidia Bölgesi'ne Hıristiyanlığın girişinden ve yayılmasından söz etmek gerekir. Hıristiyanlığın Pisidia'da başlaması, Tarsuslu bir Ferisi Yahudi iken, *Şam Vizyonu* ile kendisini "Yahudi Olmayanların Havarisi" (Gentileler Havarisi) olarak kabul eden Paulus'a (Pavlus) (M.S. 5-67) (Sönmez, 2012: 42) kadar dayandırılmıştır. Zira Elçilerin İşleri'ne göre; Paulus, Barnaba ve beraberindekiler Baf'tan deniz yolculuğuyla Pamphylia Bölgesi'ndeki Perge'ye oradan da Pisidia sınırındaki Antiokheia'ya (Bugün Isparta'nın Yalvaç yakınındaki antik kent) gitmiştir.³² Augustus Tapınağı'yla büyük bir imparator kült merkezi olan Antiokheia'da³³ Paulus ve beraberindekiler Şabat Günü havrada halka tebliğde bulunmuşlardır. Halk onlardan, tekrar aynı konularda konuşmak için bir sonraki Şabat Günü gelmelerini istemiştir. Paulus, Barnaba ve arkadaşları bir hafta sonra Antiokheia'ya geldiklerinde orada bulunan Yahudiler, halkın ileri gelen kadınlarını ve erkeklerini kışkırtmış³⁴, Paulus ve arkadaşlarının sınır dışı edilmesine sebep olmuşlardır. Bunun üzerine Paulus ve Barnaba Konya'ya gitmişlerdir (Elçilerin İşleri, 13:13-51).

Kaynaklarda Paulus'un, tarihi tartışmalı ilk misyon gezisi (M.S. 34-40 veya 43-49) sırasında Pisidia'ya uğradığı belirtilmiştir (Mowery, 2006: 227-229). Hatta onun Pisidia Antiokheiası yerlilerinden, Paulus sayesinde Hıristiyanlığa dönüşüm gerçekleştiren Roma Proconsülü Sergius Paulus'un, onu Kıbrıs'a gitmeyi teşvik ettiğinden söz edilmiştir. Ancak bazı kaynaklarda Paulus'un neden Pisidia Antiokheiası'na geldiği tartışılmıştır. Buna göre Pisidia yerlilerinden Proconsul Sergius Paulus'un Kıbrıs'ta bulunduğu sırada din değiştirdiği ve Paulus'u Pisidia'ya gelmeye ikna etmiş olabileceği belirtilmiştir (Tanyar, 2002: 69-72).

Paulus ve Barnaba'nın, Antiokheia'dan sonra Pisidia Bölgesi'nde nereleri ziyaret ettiği konusunda net bilgiler yoktur. Ancak Peter Talloen; Belke ve Mersich'den alıntıyla, Paulus'un Attaleia, Kremna, Keraia, Sagalassos, Seleukeia, Prostanna ve Antiokheia şeklinde bir rota izlemiş olabileceğini belirtilmiştir (Talloen, 2014: 200). Bu bilgilerden hareketle Hıristiyanlığın Sagalassos'a Paulus'un ilk misyon gezisi sırasında girmiş olduğu söylenebilir. Kanaatimizce de Paulus ve arkadaşları ya Pisidia'da bulunduğu sırada ya da Pisidia'dan kovulduktan sonra Konya'ya giderken Sagalassos'a uğramış olması mümkündür.

Paulus'un tebliğiyle Pisidia Antiokheiası'nda tohumları ekilen Hıristiyanlık, Constantinus'un (Constantine) bu dine özgürlük tanınmasına kadar, öncelikle Pisidia Bölgesi'ndeki kent merkezlerinde yayılmış, bununla birlikte ticarî ilişkilerin gerektirdiği kişisel temaslar vesilesiyle

³² Kaynaklarda Paulus'un Pisidia Antiokheiası'nda iken muhtemelen Augustus'un "Res Gestae" adlı eserinin Latince veya Yunanca metnini görmüş olduğu ifade edilmektedir. Onun, Roma vatandaşlarına İsa'nın mesajını aktarma konusunda ve özellikle misyonerliğini Yunan Doğu'dan Latin Batı'ya taşımaya düşünürken, bu eserden faydalanmış olabileceği belirtilmektedir (Harrison, 2013: 2).

³³ Hıristiyanlık öncesinde Pisidia Antiokheiası'nda hem yerel kültürün hem de imparatorluk kültürünün hâkim olduğu söylenebilir. Nitekim burada yapılan kazılarda ortaya çıkarılan iki tapınak kompleksinden, söz etmek imparator kültü açısından önemlidir. Bu yapılardan birisi şehrin dışındaki tepe üzerinde duran *Askaenos Men* adına yapılan tapınaktır. Bununla birlikte şehrin içinde bulunan, Tuchelt tarafından Men (Ay Tanrısı) veya Cybele'ye; Hänlein-Schälfer, Mitchell ve Waelkens tarafından ise Augustus'a (Augustus ve Roma'ya) adandığı belirtilen *Augustus Tapınağı*'dır (Mowery, 2006: 233-235). Son yapılan çalışmalar, artık burasının Augustus Tapınağı olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda Augustus Tapınağı'nın inşaat tarihi her ne kadar tartışmalı olsa da, inşaatın Geç Augustus Dönemi'nde başladığı ve Erken Tiberius Dönemi'nde tamamlandığı kabul edilmektedir. Tapınağın ön kısmında 63 x 85 m boyutlarında İmparator Augustus'un adıyla anılan kutsal bir alan olduğu, bu kutsal alanın önünde Augustus'un ölümünden önce yazdığı Vasiyetnamesi *Res Gestae Divi Augusti*'nin fragmanlarının bulunduğu belirtilmektedir. Bu tapınağın bezemesinde ve mimarisinde Augustus-Tiberius Dönemi özelliklerinin yanı sıra geleneksel özelliklerin de yer aldığından bahsedilmektedir (Akgül Özasan, S., 2013).

³⁴ Elçilerin İşleri'ne göre, Antiokheia'da bulunan Yahudiler, Paulus ve arkadaşlarına karşı halkı kışkırtmıştır. Yahudilerin böyle davranmasında, muhtemelen Paulus'un, konuşma esnasında Roma'nın imparatorlukla ilgili değerlerini, din anlayışını ve zaferlerini eleştirmiş olması etkili olmuş olmalıdır (Harrison, 2013: 3).

daha bölgenin diğer kesimlerine de yayılmıştır (Talloen, 2014: 201-202). Ancak Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda yayılmaya başladığı dönemlerde, imparator kültürü Hıristiyanlar tarafından reddedilmiştir. Muhtemelen bunda, Hıristiyanların Roma'nın yönetim sistemini anlamayışları ya da imparator kültürünü, Hıristiyanlığın *tek tanrı* anlayışına rakip gibi görmeleri etkili olmuş olmalıdır. Zira Roma'nın yönetim anlayışına göre; imparator devletin başıydı ve devletin refahı ve mutluluğu imparatorun refahına, mutluluğuna bağlıydı. Bu sebeple imparatorun kültür yoluyla mutlu edilmesi veya onun onurlandırılması önemliydi. Bu bağlamda Hıristiyanlar, devletin başını onurlandırmamakla ve ona fedakarlık sunmamakla bir nevi onu reddetmiş, dahası devleti reddetmiş sayıldıkları için zulüm görmüşlerdi (Magyar, 2009: 392). Ancak Paulus gibi Hıristiyanlığın ileri gelenlerinin yönetimle ilgili olumlu ifadeleri, Hıristiyanların Roma yönetimine karşı tavırlarını değiştirmiş olmalıdır. Nitekim Paulus'un Romalı Hıristiyanlara yönelik "yönetimlerin Tanrı'dan olduğu ve uyulması gerektiğiyle ilgili uyarısı" (Romalılara, 13: 1-7) muhtemelen Hıristiyanların Roma yönetimine karşı olumlu tavır takınmalarında etkili olmuştur.

M.S. 4. yüzyılda Hıristiyanlığın bütün imparatorluğun resmî dini olmasından sonra Antiokheia, Pisidia'nın başpiskoposluk merkezi olmuştur. Bu yüzyılda Aziz Paulus adına kent içinde bir kilise inşa edilmiş ve bu kilise o dönemde hem Antiokheia'nın en büyük kilisesi olmasından hem de Aziz Paulus'la olan bağlantısından dolayı kente değer katmıştır. Bu yönüyle Antiokheia, Pisidia'daki kentler arasında ön plana çıkmış ve Hıristiyan hacıların³⁵ uğrak yeri olmuştur. Bu durum, Antiokheia'nın ekonomik açıdan refahına katkı sağladığı gibi, toplumun Hıristiyan kimliğini benimsemesinde de etkili olmuştur. Bölgede yapılan kazılarda; 381 Konstantinopolis (İstanbul) Konsili'ne katılan Piskopos Optimus dönemine ait yazıtların bulunması (Kaşka, 2017: 28), 4. yüzyılın sonunda Antiokheia'daki Hıristiyan varlığını göstermesi açısından önemlidir.

Antiokheia'da olduğu gibi Sagalassos da M.S. 4. yüzyılın ortalarında ekonomik ve mimarî açıdan bir refah dönemi yaşamış ve imparatorluk ailesinin üyelerini onurlandırmak için heykeller dikilmiş ve anıtlar yapılmıştır (Waelkens, 1995: 34). Bu çerçevede Sagalassos'da Augustus için adanmış Yukarı Agora'da bulunan anıtın ön kaidelerinde, Constantius II'nin kızı Constantia (M.S. 337- 361) ile İmparator Gratianus'un karısını (M.S. 375-393) onurlandıran ifadeler yer almıştır. Ayrıca Constaninus hanedanını onurlandıran ifadelerin yer aldığı mil taşları ve heykeller, Sagalassos ve civarında bulunmuştur. Örneğin Constantius II'ye ait M.S. 346 -361 yılları arasında tarihlendirilen Sagalassos metropolü tarafından Yukarı Agora'da dikilmiş iki heykel ve son pagan imparator Flavius Claudius Iulianus'a (Julianus Apostata) (M.S. 361-363) adanmış küçük bir kireçtaşı kaidesi Ağlasun'da bulunmuştur (Talloen ve Waelkens, 2004: 190, 196; Talloen ve Waelkens, 2005: 426). İmparatorluk ailesine yönelik bu onurlandırmaların yanı sıra söz konusu yüzyılda Sagalassos önemli bir piskoposluk merkezi olmuş ve M.S. 381 Konstantinopolis Konsili'ne temsilci göndermiştir (Waelkens, 1995: 34). Bu durum Sagalassos'ta Hıristiyanlığın oldukça yayılmış olduğunu göstermektedir. Nitekim daha önceden imparator kültürü için kullanılan Apollo Klarios Tapınağı, M.S. 5. yüzyılın başlarında, köklü bir değişikliklerle kilise mimarisine uygun bazilikaya dönüştürülmüştür (Mitchell vd. 1989: 63-77; Waelkens, 2015: 181).³⁶ Yapılan değişikliklere rağmen bazilikanın, şekli ve yapısı itibarıyla resmî imparatorluk salonlarından bir farkı olmadığı; tapınakta yapılan ritüellerin, Hıristiyanlık öncesi dönemlerdekine benzediği ifade edilmiştir (Warmind, 1993: 217).

Hıristiyan ritüellerinin, putperest dönemdeki imparator kültür sunumlarına benzemesi gibi, Constantinus'un Hıristiyanlığa dönüşümüyle³⁷ imparatorluk kültüründe bazı değişiklikler olmuştur.

³⁵ Antiokheia'nın M.S. 325 yılında yapılan İznik Konsili'nde hac merkezi olarak ilan edildiği ve önemini Anadolu Selçuklu Dönemi'ne kadar koruduğu belirtilmiştir (Özhanlı, 2013: 87-90).

³⁶ Apollo Klarios Tapınağı'nın pagan ve Hıristiyanlık Dönemi'ndeki mimarî özellikleri ve yapılan değişikliklerle ilgili ayrıca bkz. (Waelkens, vd., 1990).

³⁷ İlk Hıristiyan İmparator olarak ifade edilen Constantinus'un Hıristiyanlığa dönüşümü, gerçekten Hıristiyan olup olmadığı ve Hıristiyanlarla olan münasebeti tartışılmıştır. Onun ömrünün sonuna doğru vaftiz olduğu, bundan öncesinde Hıristiyan olmadığı, ancak iyi bir siyasetçi olarak Hıristiyanları kendi çıkarı için kullandığı, zaferlerinden

Bu çerçevede kültün en önemli unsurunu teşkil eden imparatora kurban sunumu Constantinus tarafından yasaklanmıştır.³⁸ O, artık tanrı gibi kabul edilmemesine rağmen, hem Hıristiyanların hem de putperestlerin gözünde yine de bütün imparatorluğa hükmeden ve onların amaçlarına uygun hareket eden *Yüce Güç* gibi algılanmıştır. Bir başka deyişle Constantinus, putperest selefleri gibi aynen *divina majestas* (ilahî saygınlık/prestij) unvanını korumuştur (Talloe ve Waelkens, 2005: 245). Constantinus'un yönetimi sırasında, imparatoru yeryüzünde bir tanrı gibi gören pagan elitler belirsiz bir tek tanrı inancına veya panteizme yönelmiştir. Hıristiyanlar ise Constantinus'u Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi veya Tanrı'nın dostu olarak görmüştür. Böylece imparator ve onunla ilgili her şey kutsal olarak kalmış ve imparatorluk kültü bir nevi devam etmiştir (Jones,1964: 93).

İmparatorların kutsallığının yanı sıra, eyalet meclisleri; imparatorun onuruna oyunları düzenleyen ve onun adına tapınaklar inşa eden yüksek din adamlarını seçmeye devam etmiştir. Bu çerçevede Tuscia ve Umbria şehirleri izin alarak imparator adına tapınak inşa etme, tiyatro ve gladyatör oyunlarını düzenleme işini kendi rahiplerinin yapmasını istemiştir. Ancak Constantinus nazikçe "kendi adına adanacak tapınağın batıl inançların yalanlarıyla kirletilmemesi" şartını koşmuştur. Bununla o, geleneksel emperyal unvanın bir parçası olan *Pontifex Maximus*'luğu sahip olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla hem Constantinus hem de ondan sonra gelen halefleri, putperest imparatorlar gibi pontifex maximus sıfatının gerektirdiği yetkileri kullanmaya devam etmiştir (Jones,1964: 93). Roma yönetiminde, pontifex maximus sıfatıyla imparatorların başta gelen görevi düzenli kültleri koruyarak *pax deorumu*'u (tanrılarla barışı) sağlamaktı. Constantinus'la bu durum, artık tanrılarını memnun etmek değil, Tanrı'yı memnun etmek şekline dönüşmüştür. Bu çerçevede o, kendisinin Tanrı tarafından seçildiğini ve iktidara yükseltildiğini inanmış, (bir nevi O'nun rızasını kazanmak için) din ve ibadet işlerinin kendi görevi olduğunu kabul etmiştir. Constantinus, bu görevi yerine getirirken aynen pagan öncüllerinin Haruspices'lere ve Sibylline Kitaplarına danışması gibi, o da piskoposlarına danışmıştır. Aynı zamanda o, pontifex maximus göreviyle Kilise konsüllerine başkanlık etmiş, konsüllerin yeri ve zamanını belirleme konusunda etkin olmuştur (Jones,1964: 94).

Constantinus'un Hıristiyanlığı benimsemesiyle imparator kültüne ait tapınak yapımları durmuş, ancak onun yerine imparatorlar himayesinde kilise binası yapımları artmıştır (Warwind, 1993: 214). Bu çerçevede Constantinus, M.S. 324'den sonra İmparatorluğun her tarafında, özellikle Doğu'da eski kiliselerin onarılması ve yenilerinin inşa edilmesi için bütün illerin praetorlarına (valilerine) maddi destek çağrısında bulunmuş, yanı sıra o, kişisel destekle birçok muhteşem yeni kilise inşa ettirmiştir. Bunlar arasında Roma'da Liber Pontificalis, Lateran Constantiniana Bazilikası ve Vaftizhanesini, Vatikan tepesindeki Aziz Petrus'un (Peter) Kilisesi ve Aziz Paulus'un Kudüs Kutsal Haç Kilisesi, Aziz Laurence ve Ostia, Albanum, Capua ve Napoli'deki kiliselerin yanı sıra S.S. Peter ve Marcellinus Kiliseleri sayılabilir. Bu kiliselere ilaveten Constantinus ve annesi Helena, özellikle Kudüs'te Kutsal Kabir, Zeytin Dağı'nda Yükseliş, Doğu Mağarası üzerinde, Beytullahim'de ve Mamre'de birçok kilise inşa ettirmişlerdir. Ayrıca Constantinus, yeni başkent Konstantinopolis'te, Kutsal Bilgelik, Kutsal Havariler ve Kutsal Barış Kilisesi gibi üç büyük muhteşem kilise yaptırtmıştır (Jones,1964: 89-90).

Constantinus'un kilise binalarıyla Hıristiyanlığı yüceltme gayretleriyle birlikte, Hıristiyanlık kültürünü uygulama görevi, imparator kültürünü uygulayan rahiplerde olduğu gibi, yerel seçkinlere verilmiştir. Ayrıca annesiyle birlikte Constantinus, Theodosius I, Theodosius II, Marcian, Leo I

sonra Tanrı Apollo'nun tapınağına ziyaret etmesinden hareketle "tek tanrı" inancına sahip olduğu, hatta "deist" olduğu" şeklinde birçok iddiadan söz edilmiştir (Kaymaz, 2014).

³⁸Talloe ve Waelkens, 2005: 245; Her ne kadar bazı kaynaklar Constantinus'un Hıristiyanların vicdanlarını rahatlatmak için kurban sunmayı yasakladığını belirtmişse de, diğer bazı kaynaklara göre; Constantinus, Licinius'u yenmesinden sonra yayınladığı bildiriyle putperestleri gerçek ve doğru inanca çağırılmış, hatta yeni inancı kabul edenleri ödüllendirmiştir. Ayrıca kültürün devam etmesine izin vermiş, ancak kurban sunmayı (yasakladığı değil) yasaklamış olabileceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte Constantinus'un ölümünden dört yıl sonra oğlu Constans, yayınladığı bir kanunla imparatora kurban sunmayı kesinlikle yasaklamıştır (Jones,1964: 92).

ve bunların eşlerine, aynen önceki imparator ve hanedanlar gibi, kutsallık atfedilerek aziz ve azize konumuna getirilmiş ve onlar *ilahî kurtarıcı* olarak çağrılabilmiştir. Ayrıca imparator adına, onun hayatı ve sağlığı için dualar edilmiştir (Warmind, 1993: 214-215). Bu çerçevede Theodosius I'in nasıl tanrı konumuna yükseltildiğinden söz etmek yerinde olacaktır. Batı İmparatoru Gratianus (M.S. 375-383) tarafından M.S. 379'da Sirmium'da eş imparator ilan edilen Theodosius I (M.S. 379-395), Themistius'un önerisi üzerine Konstantinopolis'i kendisi için megalopolis seçmiştir. O, M.S. 380'de resmî olarak kente geldiğinde; kentin ileri gelenleri, din adamları ve bütün halkın meydanları doldurduğu büyük bir zafer töreniyle karşılanmıştır. İmparator kentte düzenlenen araba yarışlarına başkanlık etmiş, yarışlarda kazananlara ödülleri vermiştir. Böylece o, bir nevi hem kendi gücünü hem de İmparatorluğun birleştirici ve bütünleştirici gücünü göstermiştir. Bununla birlikte Theodosius I, hem zaferini ve meşruiyetini kanıtlamak hem de kenti sanat ve mimari açıdan geliştirmek için imar faaliyetlerine girişmiştir. Bu çerçevede kentin merkezinde büyük sütunlu caddede yeni bir forum inşa edilmiş ve foruma da geleneksel Güneş Krallığını simgeleyen atlı bir Theodosius heykeli yerleştirilmiştir (Holum, 1989: 8-11). Ayrıca bu heykelin üzerine de imparatoru yücelten şu sözler yazılmıştır:

Sen doğudan yükselen, parlayan, ikinci bir Helios'sun (Güneş Tanrısı)
Ölümler için, Theodosius, tanrılar arasında sakın
Okyanus'la, sonsuz Dünya senin ayakların altında (Holum, 1989: 11).

Dolayısıyla bu bilgiler, Hıristiyan bir imparator olan Theodosius I'in, aynen önceki putperest imparatorlar gibi nasıl tanrı konumuna getirildiğini ve imparator kültürünün bir nevi devam ettiğini göstermesi açısından anlamlıdır.

İmparatorluk kültürünün diğer bir göstergesi, imparatorun kendi adına para bastırması, Hıristiyan imparatorlarda da görülmektedir. Nitekim Justinian II'nin (685-695) Hz. İsa'nın, annesi Meryem'in ve azizlerin imajlarının revaçta olduğu bir dönemde bastırıldığı altın ve gümüş sikkelerin ön yüzünü Mesih'in, arka yüzünü de kendinin imajını koydurduğu belirtilmektedir (Brubaker, 2012: 4).

Hıristiyan imparatorların kendisine kutsallık atfedildiği gibi, onların resimlerine veya imajlarına da kutsallık atfedilmiştir. İmparator ve imgesi arasındaki ilişki, zamanla imparatoru görmekle onun imajını görmek arasında bir farkın olmadığı şeklinde bir anlayışa dönüşmüştür. Hatta bu durum, Teslis'in unsurlarından Baba ve Oğul arasındaki ilişkiye benzetilmiştir. Bu konuda Athanasius'un yaklaşık olarak M.S. 360'larda Arian'lara saldırmak için, kralın resmini veya imajını gördükten sonra, kralı görmek isteyen bir adama "Kral ve ben biriz; çünkü ben onun içindeyim, o da benim içimde!" şeklinde bir cümle kullandığından söz edilmiştir (Warmind, 1993: 216-217). Aslında bu cümle, Hz. İsa'nın "Ben ve Baba biriz!" (Yuhanna, 10: 30) şeklindeki sözünün krala ya da imparatora uyguladığını göstermektedir. Bir başka ifadeyle imparator ya da kral, Tanrı'nın Oğlu'yla (Mesih) eş tutulmuş ve dolayısıyla tanrısallığı vurgulanmış olmaktadır.

SONUÇ

Pisidia Antik Sagalassos'daki imparator kültürüyle ilgili bilgilerimizin çoğunu; daha ziyade bölgede yapılan kazılarda ortaya çıkan Hellen ve Roma Dönemlerine ait anıtlar, kitabeler ve sikkeler gibi tarih malzemelerinden, imparatorluk kültürüne şahitlik etmiş antik tarihçelerle modern tarihçilerin eserlerinden elde etmekteyiz.

Ölümlü olan insanın tanrılaştırılması ve tanrı gibi muamele görmesi veya toplumun en üstünde bulunanların kendi yönetimlerinin ilâhî kökenli olduğunu ispatlaması anlamında imparator kültürünün kökeni M.Ö. 3. binyıllara kadar gitmektedir. Ancak bunun Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıkıp kurumsallaşması Octavianus (Augustus) Dönemi'ne denk gelmektedir. Octavianus kendi siyasî gücünü sağlamlaştırmak amacıyla, M.Ö. 42'de ölen Iulius Caesar'ı tanrı konuma

getirmek suretiyle bu işin ilk başlatıcısı olmuş ve daha sonra, kendisi de aynı konuma gelmiş, adına tapınaklar yapılmış ve tanrı gibi muamele görmüştür.

Roma İmparatorluğu açısından imparator kültü; fethedilen yerlerde yaşayan farklı kültürden insanları İmparatorluk bünyesine dahil etmeyi ve onları Roma toplumuna kazandırmayı amaçlamıştır. Bir başka ifadeyle bu kült, Roma İmparatorluğunu devam ettirme sürecinde Romalılılaşma ve Roma kültürünü yaygınlaştırma vesilesidir. Halk açısından bakıldığında; kült sunumları, yapılan etkinlikler, festivaller bir taraftan birer eğlence aracı olurken, diğer taraftan halkın uzakta olan yönetimle yakınlaşması anlamına gelmiştir.

Sagalassos'taki Roma imparator kültü, yerel ve Hellen kültürleriyle iç içe geçmiş bir şekilde uygulanmıştır. Çünkü imparator kültü, diğer yerel kültürleri dışlamayı gerektirmemiş ve birlikte aynı tanrı panteonu içinde varlıklarını sürdürmüştür. Bu kültürün varlığını gösteren belli başlı tapınaklar yanında, toplumun faydalanması için yapılan hamam, kütüphane ve çarşı gibi birçok yapı imparator ve ailesinin onuruna yapılmıştır. Kültün uygulanmasında, yapıların inşaatı ve restorasyonunda finansman desteğini genellikle yerel seçkinler üstlenmiştir. Onlar bu vesileyle hem imparator ve yönetimine yakın olmuş ve belli makamlara gelmiş, hem de halkın gözünde saygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla yerel seçkinler için imparator kültü, imparatorun tanrılığına olan inançtan ziyade, muhtemelen bu kült vesilesiyle bazı imkanlara ulaşma vesilesi olarak algılanmıştır.

İmparator kültü; imparator ve ailesine saygı, onurlandırma ve özellikle onlar adına kurban sunma şeklinde kendini göstermiştir. Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda yayılmaya başladığı dönemde, Hıristiyanlar bu kültü, özellikle de imparator adına kurban sunulmasına karşı çıkmış ve bu sebeple onlar zulüm ve işkence görmüştür. Constantinus Hıristiyanların bu hassasiyetini dikkate alarak imparator adına kurban sunmayı yasaklamıştır. Ancak kurban ritüeli dışında Hıristiyan İmparatorlar Dönemi'nde söz konusu kült benzer şekilde uygulanmıştır. Aynen Hıristiyanlık öncesinde olduğu gibi imparator ve ailesi saygı görmüş, onlar adına kilise binaları dikilmiş ve onlardan yardım dilenmiştir. Hatta imparatorların resmine, imajına sanki imparatorun kendisiymiş gibi saygı duyulmuştur. Dolayısıyla Roma imparator kültürünün, Hıristiyanlaşma sürecinde bir şekilde devam ettiği anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Antik Kaynaklar

Hom. *Il.* (= Homeros, *İlias*): Homer. The Iliad with an English Translation by A.T. Murray, Ph.D. in two volumes. Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann, Ltd. 1924, Book XXIV.

Livy. (= Titus Livius, *Ab Urbe Condita Libri*): (1976). *Rome and The Mediterranean: Books XXXI-XLV of The History of Rome from its Foundation*, Kitap: XXXVIII.15, Trans.by Henry Bettenson with an Intro. By A. H. McDonald, London vd: Penguin Books.

2. Modern Kaynaklar

Akgül Özaslan, S. (2013). *Pisidia Antiokheia'sı Augustus Tapınağı Mimari Bezemeleri*, Pisidia Araştırmaları – I Sempozyum Bildiri Kitabı, Ed. Bilge Hürmüzlü vd., I. Pisidia Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Metinleri (05-06.11.2012), S.D.Ü. Arkeoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi, Isparta, ss. 395-412.

- Aşkit, Ç. (2011). *Auspicium Et Imperium: Roma Cumhuriyet Döneminde İç Siyaset ve Kehanet, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri* (Latin Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Baz, F. (1998). *Roma İmparator Kültü*, Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Brubaker, L. (2012). *Inventing Byzantine Iconoclasm* (Studies in Early Medieval History), Bristol Classical Press, London.
- Camia, F. (2016). The Theoi Sebastoi in the Sacred Landscape of the Polis. Cult Places for the Emperors in the Cities of Mainland Greece. *Im Schatten der Alten? Ideal und Lebenswirklichkeit im römischen Griechenland*, Eds L. Gaitanou- J. Fouquet, Mainz – Ruppolding, pp: 9-23.
- Coşkun Abuagla, A. (2015). Pisidia Apolloniası'ndan Via Sebaste'ye Ait Yeni Bir Mil Taşı, *Türkiye Bilimler Akademisi Dergisi (TÜBA-AR)*, (18): 175-180.
- Çokay Kepçe, Ş. S.- Özdizbay, A. (2012). Pisidia: Boyun Eğmediler, *Atlas*, (Nisan): 75-94.
- Devijver, H. (1996). Local Elite, Equestrians and Senators: A Social History of Roman Sagalassos, *Ancient Society*, Vol. 27, pp. 105-162.
- Elder, E. (1844). Cleomedes, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology Vol I*. Ed. William Smith, London.
- Friesen, S.J. (1993). Twice Neokoros, Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family, *Religions in the Graeco-Roman World Vol. 116*, Leiden vd: Brill.
- Harrison, J.R. (2013). Augustan Rome and the Body of Christ: A Comparison of the Social Vision of the "Res Gestae" and Paul's Letter to the Romans, *The Harvard Theological Review*, Vol. 106, (1): 1-36.
- Holum, K.G. (1989). *Theodosian Emperresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley- Los Angeles: University of California Press.
- Horsley, G.H.R.- Kearsley, R. A. (1998). Another Boundary Stone between Tymbrionassos and Sagalassos in Pisidia, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bd. (121)*: 123-129.
- Işın, G. (2014). The Sanctuaries and the Cult of Apollo in Southern Pisidia, *Anadolu/Anatolia*, (40):87-104.
- İplikçiöğlü, B. (2015). *Eskibati Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Jones, A.H.M. (1964). *The later Roman Empire, 284-602: A Social Economic and Administrative Survey, Vol. I*, Norman: University of Oklahoma Press, B. Blackwell- Mott.
- Kaptijn, E. vd. (2013). Societal Changes in the Hellenistic, Roman and Early Byzantine Periods. Results from the Sagalassos Territorial Archaeological Survey 2008 (Southwest Turkey), *Anatolian Studies*, Vol. (63):75-95.
- Kaşka, G. (2017). Pisidia Antiokheia'sında Hıristiyanlık, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (41): 21-33.
- Kaymaz, Y. (2014). Büyük Constantinus'un Hıristiyanlığı Meselesi, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. XVI, Sayı: 29*:213-235.
- Kazhdan, A. P. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York- Oxford, Oxford University Press, Vol. 3, pp: 1861-1863.
- Kotan, T. (2018). *Roma Plastik Sanatında Apotheosis*, Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Köker, H. (2019). Kakasbos/Herakles (?) ve Yeni Bir Bronz Sagalassos Sikkesi, *OLBA XXVII*, pp: 465-476.

- Magyar, Z.S. (2009). Imperial Cult And Christianity: How And to What Extent Were the Imperial Cult and Emperor Worship Thought to Preserve Stability in the Roman World? *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hung.* (60):385–395.
- Metin, H. (2016). Pisidia'dan Kurşun Bir Herakles Heykelciği Üzerine Bazı Gözlemler, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 9, (43): 1138-1143.
- Mitchell, S. (1991). The Hellenization of Pisidia, *Mediterranean Archaeology*, Vol. 4, pp. 119-145.
- Mitchell, S., Owens, E. ve Waelkens, M. (1989), Ariassos and Sagalassos 1988, *Anatolian Studies*, Vol. 39, pp. 63-77.
- Momigliano, A. (1986). How Roman Emperors Became Gods, *The American Scholar*, Vol. 55, (2): 181-193.
- Mowery, R.L. (2006). Paul and Caristianus at Pisidian Antioch, *Biblica*, Vol. 87, (2): 223-242.
- Özhanlı, M. (2013). Pisidia Antiokheiası'nda Çocuk Taşınan Paganist Kadınların Meryem'e Evrilmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Vol. 2, (18): 85-93.
- Özsait, M. (1980). *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi yayınları.
- (1985). *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Polat Becks, B. A. (2015). Burdur Müzesi'nden Bir Adak Steli Işığında Pisidia Bölgesi'nde Herakles Kültü, *Pisidia Yazıları Hacı Ali İkinci Armağanı/Pisidian Essays in Honour of Hacı Ali İkinci (içinde)* Ed. METİN, H. vd., İstanbul: Ege Yayınları.
- Price, S. R. F. (1984). *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shafer, R. (1950). Pisidian, *The American Journal of Philology*, 71, (3): 239-270.
- Sönmez, Z. (2012). *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Talloon, P. (2001). The Egyptian Connection the Cult of Nilotic Deities at Sagalassos, *Ancient Society*, Vol. 31, pp. 289-327.
- Talloon, P. (2014). Cult in Pisidia: Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity. (ed) WAELKENS, M., *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology X*, Sagalassos Archaeological Research Project, Ku Leuven.
- Talloon, P.- Waelkens, M. (2004). Apollo and the Emperors (I) The Material Evidence for The Imperial Cult at Sagalassos, *Ancient Society*, Vol. 34, pp. 171-216.
- Talloon, P.- Waelkens, M. (2005). Apollo and The Emperors (II) The Evolution of the Imperial Cult at Sagalassos, *Ancient Society*, Vol. 35, pp. 217-249.
- Tanyar, A. (2002). *The Jews and Christians of Imperial Asia Minor, The Literary and Material Evidence*, In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in The Department of Archaeology and History of Art, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara.
- Tekin, O. (2016). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vandeput L.- Köse, V. (2001). The 1999 Pisidia Survey at Melli, *Anatolian Studies*, Vol. 51 pp: 133-145.
- Vanhaverbeke, H. (2007). Sagalassos Kırsal Bölgeden Bir Görüntü, s. 671-676, (Ed.) YILDIZ. G. vd., *I. Burdur Sempozyumu: Bildiriler, 16-19 Kasım 2005*, Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları.
- Waelkens, M. (1995). Rise and Fall of Sagalassos, *Archaeology*, 48, (3): 28-34.

Waelkens, M. (2015). Hadrian an the “Neokoria” of Sagalassos, *Pisidia Yazıları Hacı Ali Ekinci Armağanı/ Pisidian Essays in Honour of Hacı Ali Ekinci*, s.177-214, (Ed). METİN, H. vd., İstanbul: Ege Yayınları.

Waelkens, M. vd. (1990). Sagalassos 1989, *Anatolian Studies*, Vol. 40, pp:185-198.

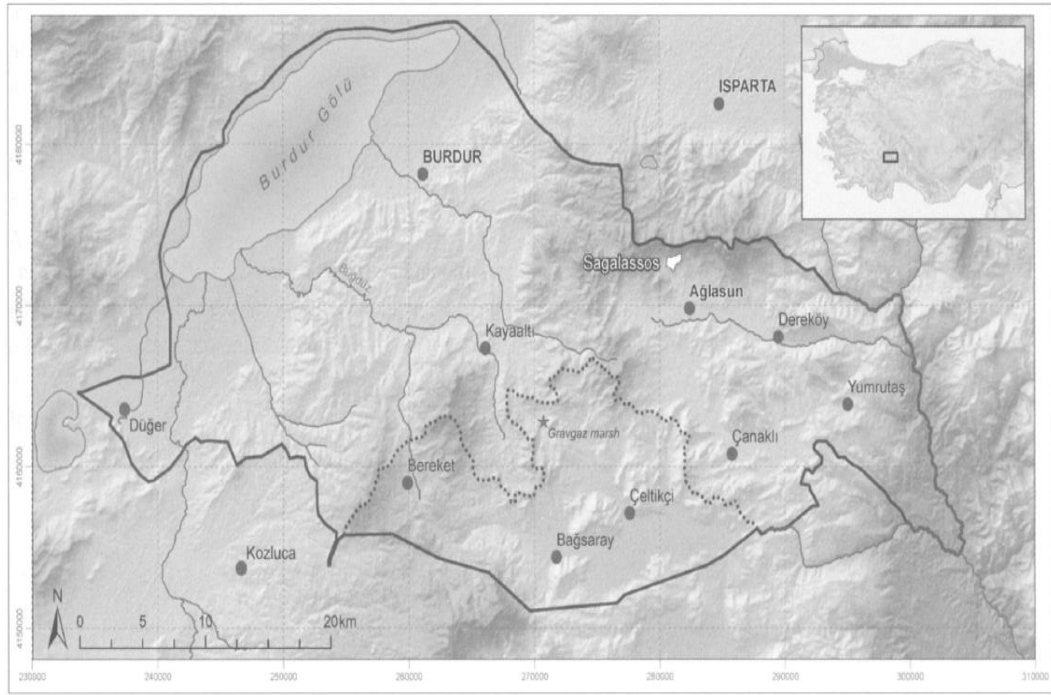
Waelkens, M. Vd. (2011). “Sagalassos 2008 ve 2009 Kazı ve Restorasyon Sezonları”, s. 263-281, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı 24-28 Mayıs 2010 İstanbul*, (3), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Warmind, M.L. (1993). The Cult of the Roman Emperor before and after Christianity, *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, (15), pp.211-220, (DOI 10.30674/scripta.67213).

Yurtsever, A. (2015). Neokoros Düşüncesinin Kökeni ve Gelişimi: Tanrı, Kutsal Krallık ve Yönetici İlişkisi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 15, Sayı (2):1-16.

<https://en.wiktionary.org/wiki/neokoros>, 27.11.2019.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0134%3Abook%3D24%3Acard%3D64>, 26.01.2020

Şekil 1. Güneybatıdaki Bereket vadisinde Roma İmparatorluk Dönemi'nde (düz çizgi) ve Hellenistik Dönem'de (noktalı çizgi) Sagalassos Bölgesi. Sagalassos'tan başka bütün yer isimleri modern köy ve kasabalara aittir (Kaptijn vd., 2008:77).